

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI**

**ROMA DÖNEMİ STOASINDA ASKETİZM VE
HEDONİZM GERİLİMİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Hazırlayan

Prof. Dr. Mehmet ÖNAL

Sedat ÇAPKIN

MALATYA - 2021

**T. C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI**

ROMA DÖNEMİ STOASINDA ASKETİZM VE HEDONİZM GERİLİMİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
Sedat ÇAPKIN
35183524022**

**Danışman
Prof. Dr. Mehmet ÖNAL**

MALATYA - 2021

ONUR SÖZÜ

Yüksek lisans tezi olarak hazırladığım **ROMA DÖNEMİ STOASINDA ASKETİZM VE HEDONİZM GERİLİMİ** başlıklı bu çalışmanın bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün eserlerin hem dipnotta hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Sedat ÇAPKIN

TEŞEKKÜR

Başta lisansüstü çalışmalarım ve tez yazma süreci boyunca rehberliğiyle daima beni yönlendirip teşvik eden danışman hocam Prof. Dr. Mehmet Önal'a minnet ve şükranlarımı sunarım. Ayrıca felsefe bölümündeki hocalarıma ve çalışanlarına maddi ve manevi desteklerinden ötürü teşekkür ederim. Son olarak, akademik hayatımda önemli yerleri olan ve bu çalışmamda destek ve yardımlarını esirgemeyen Osman Gazi Birgül hocama, ev arkadaşım Mücahit Kaya'ya ve daima yanımda olup her durumda beni destekleyen aileme teşekkür ederim.

ÖZET

Roma Stoa felsefesinde daha çok Ahlak felsefesi ile ön plana çıkan dört filozof mevcuttur. Bunlar, sırasıyla, Seneca, Epiktetos, Aurelius, Cicero'dur. Bu filozofların ortak fikri ahlakın ancak insan doğasını temsil eden akla dayanarak temellendirilebileceği yönündedir, çünkü insan doğasına uygun yaşamak akla uygun yaşamaktır. Akla uygun yaşamak ise ahlaklı olmayla eşdeğer bir anlam dünyasını ifade eder. Bu sistem içerisinde ahlaki açıdan doğru olan doğaya uygun yaşamak olduğu için insanın doğanın bilgisine de sahip olması gerekir. Burada doğa, insan fitratı, dış dünyaya hakim olan kanunlar ve aynı zamanda Tanrı'nın kendisi olarak da sunulmuştur. Yani bu doğa bilgisi hem tüm evrenin doğasını hem de özel olarak insan doğasını içermektedir. Roma Stoacılarının yaşadığı Helenistik dönemde, ahlakı tamamen haz ile ilişkilendiren bir Hedonist Ahlak felsefesi mevcuttu. Bunlar insan mutluluğunu hazzı yaşamak ve acıdan kaçınmak fiillerine bağlamışlardır. Burada kastedilen haz, hoşagiden bir şeyin oluşturduğu ya da bizde uyandırdığı tatlı ve keyif verici bir duygu yoğunluğudur. Doğal olarak haz, acının karşısında yer alır ve psikolojik bir olgu olarak insana çekici ve sevimli gelir. Bu durumda ahlakın insan doğasına (aklına) ya da hazzı dayanması gerektiğini savunan iki zıt ahlak felsefesi ile karşı karşıya kalıyoruz. İşte Roma Stoası filozoflarının itirazı da bu hazzı ahlak anlayışına yönelikti. Onlara göre bu hazzı sahip olma veya mahrum kalma insanda bir gerilime yol açmaktadır ki bu da huzursuzluk ve mutsuzluğa sebep olmaktadır. Bu sebeple Roma Stoası hazzı uzak durulmasını, hazzın sebep olacağı bu gerilimi insan aklı ile bertaraf etmeyi önermektedir. Burada aklın, haz yerine erdemlere dayanarak eylemesi için mümkün olduğu kadar bedensel arzu ve isteklerin sınırlandırılması, makam, mevki ve mal hırsının ortadan kaldırılması gerekmektedir. Nitekim onlara göre ancak mutluluk hazzıdan bu şekilde kaçınmak ya da ihtiyaçları olabildiğince azaltarak yaşamaktır ki bu felsefede asketizm olarak adlandırılır. Her ne kadar Stoacıların hazzıdan kaçınma amacına yönelik asketik davranışları da bir gerilim oluştursa da bu gerilim kısa sürelidir. İnsan aklı sayesinde erdemli davranışları alışkanlık haline dönüştürürse bu gerilim ortadan kalkacaktır. Hâlbuki hazzıların hayat tarzında haz alma süreleri çok sınırlı olduğundan ve acıdan kaçınma davranışları süreklilik arz ettiğinden dolayı haz anları hariç sürekli bir gerilim yaşanmaktadır. Bu sebeple bu tezimizin birinci bölümünde genel olarak Stoa felsefesinin tarihini ve oluştuğu zihniyet ortamını sunduk. İkinci bölümde ise ana konumuz olan Roma Stoasının özellikle hazzı karşıtı tezlerini *asketizm* ve *hedonizm* gerilimi bağlamında detaylandırdık. Hazzıdan uzak durmak, aynı zamanda bu gerilimden kurtulmak anlamına geldiği için onlara göre insan hem ahlaklı hem de mutlu olmak için asketik bir hayat yaşamalıdır.

Anahtar sözcükler: Stoa, Roma Stoacıları, asketizm, Hazzı, mutluluk.

ABSTRACT

Among the Roman Stoics, there are four philosophers who have a significant place in the moral philosophy. These are respectively Seneca, Epictetus, Aurelius and Cicero. The common idea shared by these philosophers is that morality can be justified by reason, which represents the human nature. Because a life that accords with the human nature is the same as the life that accords with human reason. In other words, the rational life is the moral life. Due to that living a moral life should accord with the nature, one must have the knowledge of the nature. In this context, the nature is the one presented in different forms, such as the human nature, the laws of nature or the as the God himself, i.e., the knowledge of the nature covers the nature of the world and the human nature. In the Hellenistic era when the Roman Stoics lived, there was a hedonist moral philosophy that identifies morality with pleasures. This philosophy defines happiness as a principle of enjoying the pleasures and avoiding the pain. Here, pleasure means the feeling created by the pleasant things. Thus, psychologically pleasure is confronted with pain, and it is found attractive. At this point, the important problem turns out to be the problem of whether to ground morality on human nature (or reason), or on the pleasures. It is the latter option objected by the Roman philosophers. According to them, the opposition between pain and pleasure causes a tension that makes the man unhappy. Due to this, the Roman Stoics suggest keeping away from the pleasures and avoiding the tension created by them through a rational life. To compensate for pleasures by reason and virtues, one needs to restrict the bodily instincts and cancel the passion for wealth and prestige. They define happiness as the restriction of the pleasures, which is called *ascetism*. Although ascetism itself creates a tension, this one is temporary, and it can be avoided if one gets used to living by the virtues and reason. Unlike the temporary tension in ascetism, in hedonism the tension is not temporary due to the continuous avoidance from pain and short-term nature of the pleasures. The first part of the study presents the historical and argumentative background of Roman Stoics. The second part presents a detailed account of the Roman Stoic theses against hedonism within the context of *ascetism-hedonism* tension. As the avoidance of pleasures means the avoidance of the tension, one needs to live an ascetic life to be happy and virtuous.

Keywords: Stoa, Roman Stoics, ascetism, Hedonism, happiness

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ.....	i
TEŞEKKÜR	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	vi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. STOA FELSEFESİ.....	8
1.1.Eski (İlk) Stoa	8
1.2. Orta Stoa (Uzlaşmacı Dönem).....	11
1.3. Roma Stoası (Geç Dönem Stoası)	13
1.3.1. Seneca	13
1.3.2. Epiktetos	18
1.3.3. Marcus Aurelius.....	21
1.3.4. Cicero.....	23

İKİNCİ BÖLÜM

2. ROMA DÖNEMİ STOASINDA ASKETİZM VE HEDONİZM GERİLİMİ	27
2.1. Doğaya Uygun Yaşamak	28
2.2. Asketik Hayat	31
2.3. Haz ve Gerilim.....	35
2.4. Erdemlerin Önemi ve Özgürlük.....	41
SONUÇ	48
KAYNAKÇA.....	51

KISALTMALAR

ABD	:	Ana Bilim Dalı
akt.	:	Aktaran
bknz	:	Bakınız
C	:	Cilt
çev.	:	Çeviren
Fak.	:	Fakülte
M.Ö.	:	Milat'tan Önce
M.S.	:	Milat'tan Sonra
SBE	:	Sosyal Bilimler Enstitüsü
S.	:	Dergi sayısı
s.	:	Sayfa
ss.	:	Sayfa aralığı
vb.	:	ve benzeri
vd.	:	ve diğerleri

GİRİŞ

Stoa Felsefesi, Helenistik-Roma Döneminde doğan bir felsefedir. Bu dönem kendi arasında ikiye ayrılır. Birincisi M.Ö 322 yılından başlayıp M.S 30 yıllarına kadar uzanan Helenistik devletler dönemi, ikincisi ise bu tarihten M.S 4. asrın sonuna kadar süren Roma Devleti dönemidir. 700 yıllık bir süreye tekabül eden Helenistik Roma döneminde Atina’da kurulmuş olan Platon’un Akademisi (*Akademia*) ve Aristoteles’in Lisesi (*Lykion*) yanında Epikürcülük, Stoacılık ve Septikler ile Platonculuk ve Aristotelesçiliğin bir sentezi olan Yeni Platonculuk ekolleri de aktifti. Bunlar arasında özellikle, Epikürcülük, Stoacılık ve Septisizm, hayatın amacını ve mutluluk yollarını arayan ve ağırlıklı olarak ahlâk konusuna eğilen felsefeler ve öğretiler geliştirmişlerdi. Bu üç ekol mutluluğa yalnızca bilgece yaşanan bir gönül huzuru ile ulaşılacağı konusunda hemfikirdi. Ancak bu gönül huzurunun nasıl sağlanacağı ya da mutluluğun pratikte nasıl kazanılacağı konusunda bu felsefe okullarının her biri farklı yollar önermekteydi. Stoa felsefesinin anlaşılabilmesi için kısa da olsa bu dönemin temel özelliklerinin bilinmesi gerekmektedir.

Bu dönemde doğan kültür hiç şüphesiz Antik Yunan felsefesinin güçlü etkisini taşıyordu ancak bu felsefe Yunan felsefesi değil Yunanımsı bir felsefeydi. Çünkü bu yeni dönemde Antik Yunan felsefesi ile Doğu’nun inancı ve düşüncesi karışarak melez bir felsefe oluşturmuştu. Bu yenedünyada ister istemez Antik Yunanda olmayan bazı unsurlar felsefeye katılmış ve felsefe daha çok pratik hayat öğretileri ve ahlak felsefelerine dönüşmüştü. Bu dönemde sadece fikir, inanç ve düşünceler değil farklı milletlerden insanlar da birbiriyle evlilikler kurmak suretiyle kaynaşmışlardı. Bu yeni melez kültürel birlik aynı zamanda bir evrensel birlik fikrini de beraberinde getirecektir. Bahsi geçen bu kültür yoğun olarak Akdeniz etrafında büyük İskender’in kurduğu İskenderiye adı verilen kentlerde yaşanıyordu. Bu kentlerin başında Mısır’da kurulan ve büyük bir kütüphane, müze ve bilim merkezinin bulunduğu İskenderiye gelmekteydi.

İşte bu çalışmanın konusu olan Stoa felsefesi M.Ö III. yüzyıldan M.S II. yüzyıla kadar devam eden ve Romalı filozof kral Marcus Aurelius (M.S.121-180) ile sona eren bir felsefe okuludur. Stoa felsefesi birçok felsefe akımında olduğu gibi, kendisinden

önceki filozof ve düşünürlerden etkilenmiş ve aynı zamanda kendisinden sonraki felsefelere de şu ya da bu oranda etki etmiştir. Etkilendiği filozofların başında Herakleitos (M.Ö 544-484), Sokrates (M.Ö 470-399) ve Sokratesçi okullardan biri olan Kinikler gelir. Stoacılar da Herakleitos gibi evrenin temelinde bulunan ana madde olarak bilinen *arkenin* ateş olduğunu savunmuşlardır. Ancak onlar Herakleitos'un her şeyin ateşten geldiğini ifade eden görüşünü daha çok sıcak nefesle eş tutmuşlar (Arslan, 2019: 179) ve onu canlılığın kaynağı olarak almışlardır. Herakleitos'un bu düşünme biçimi, doğal olarak, Stoa felsefesindeki fiziği de oldukça derinden etkilemiştir. Herakleitos'un ateşini, yine ondan mülhem olarak kabul ettikleri Logos ve Tanrı ile özdeşleştiren Stoacıların; ateşi ince, akışkan ve dinamik bir madde olması sebebiyle temele koydukları anlaşılmaktadır. Stoacıları çok genel olarak ifade etmek gerekirse varlığı bütünü ile madde olarak görmüşler ama aynı zamanda Tanrı ile maddeyi özdeş kıldıkları için de panteist olarak kabul edilmişlerdir. Kısacası Stoacıların kozmolojisi veya doğa felsefeleri, evrenin temelinde tek bir ilkenin yani ateşin bulunduğu tezine dayanır; çünkü ateş hem etkin hem de edilgen özellikleri olan bir cisimdir. (Arslan, 2019: 182)

İlk Yunan filozofları olan Pre-Sokratikler her ne kadar öncelikle doğaya yönelseler de Demokritos'tan (M.Ö 460-370) sonra yavaş yavaş insan felsefesi de öne çıkmaya başlamıştı. Özellikle Sokrates ve Sofistlerin felsefesi tamamen insanı konu alıyordu. Aynı zamanda, Herakleitos, Sokrates, Platon (M.Ö 428-348) ve Aristoteles (M.Ö 384-322) ile beraber akıl ve doğa, tanrısal olanın birer parçası olarak algılanmaya başlanmıştı. Böylece doğa, insan ve Tanrı'nın birlikte ele alındığı felsefe sistemleri doğmaya başlamıştı. Bunun en tipik temsilcileri Platon ve Aristoteles'tir. Bu bağlamda Stoacılar göre de evrenin içerisindeki her şey ateşten gelip yine ateşe dönecektir ancak burada bahse konu olan ateş, akıl veya Logos ile ifade edilmekte ve bu dönüşümü mümkün kılan yasa veya kader olarak görülmektedir. Bu anlayış onların ileride, doğaya, Tanrı'ya ve kadere uygun olarak yaşamak fikrine dayalı ahlakları için de en temel kalkış noktası olacaktır.

Stoacıların etkilendiği ikinci isim ise ahlak ve özellikle mutluluk fikri bağlamında Sokrates'tir. Nitekim ilk kez o, "İnsan Nasıl mutlu olabilir?" sorusunu açıkça sormuş ve bu soruya sadece sözlü olarak değil pratik yaşantısı ile cevap vermeye

çalışmıştır. Bu soruya Stoa Okulu “aklı ön plana çıkartarak, mantıklı hareket çerçevesinde uygun bir şekilde yaşayarak ve doğa yasalarına uyarak mutlu olabiliriz” cevabını verirken aslında Sokrates’in erdem ve mutluluk arasında kurduğu ilişkiyi onaylar görünmektedirler. Sokrates’in insan ruhunun önemli bir değeri olarak düşündüğü akla Stoacılar da büyük bir önem vermekte ve tıpkı Sokrates gibi mutlu bir yaşamın erdemli olmaya bağlı olduğunu ve erdemli olmanın ise bilgi sahibi olmakla ilişkili olduğunu düşünüyorlardı. Yani, erdemin asıl niteliği olan bilginin öncelikli olduğu fikri Stoacılar da mevcuttur. (Arslan, 2019: 179-180)

Stoacıları etkileyen üçüncü filozof ise Platon’dur. O, evrene şekil veren gücün Demirgos denen Tanrı olduğunu ancak onun gayri maddi bir varlık olduğunu kabul ediyordu. Hâlbuki Stoacılar materyalist oldukları için maddi olan evren ile Tanrı arasında bir ayırım yapmayarak her ikisini de bir ve aynı sayan panteist anlayışı benimsemişlerdir. Kısacası, Platon bu süreci idealer âlemi ile ilişkili düşünürken Stoacılar maddi dünyanın kendisini bu şekilde tasarlamıştır tezini savunurlar. Bundan başka Stoacılar Tanrı’yı Platonda olduğu gibi kişisel ve evrene aşkın bir varlık olarak değil, evrene içkin bir ilke, akıl ve Logos olarak kabul ederler. (Arslan, 2019: 183)

Stoacıları etkileyen dördüncü filozof ise Aristoteles’tir. Her ne kadar Stoacılar da aynen Aristoteles gibi mutluluğu önemsiyor olsalar da onu gerçek anlamda bir hedef olarak görmezler. Mutluluk; doğaya uygun yaşamının bir ödülüdür adeta. Onların bu görüşü ileride Kant’ın ödev ahlakına yansıyacak ve mutluluk ahlakın hedefi değil sonucu olarak görülecektir. Kısacası Aristoteles’in hayatın asıl amacının mutluluk olduğu düşüncesi Stoa felsefesi tarafından tam olarak onaylanmaktadır diyemeyiz.

Stoa felsefesini etkileyen ve onun bir felsefi sistem olarak ortaya çıkmasını sağlayan Kinikler olmuştur. Kiniklerin önemli filozoflarından olan Krates (M.Ö 365-285) ile Stoa Okulu’nun gerçek kurucusu sayılan Kıbrıslı Zenon (M.Ö 344-262) bu Kinik filozofların başında gelmektedir. Genel olarak, Stoacılar da Kiniklerin “doğaya uygun yaşama” ilkesini benimsemiş olsalar da onlar gibi töreleri, uygar yaşam biçimlerini bütünüyle reddetmemişlerdir. Stoacılar Kiniklerin önem verdiği insanın özgürlüğüne, medeniyeti reddederek değil doğal bir yaşam sürerek ve nezaketi elden bırakmayarak varacaklarına inanıyorlardı. (Gökberk, 2016: 92) Bu bağlamda Stoacılar Kiniklerin aldırılmazlık ya da kayıtsızlık anlayışından etkilenseler de onların anarşist

yaklaşımlarını ve medeniyet karşıtlıklarını kabul etmemişlerdir. (Cevizci, 2011: 147-148) Bu iki kaynaktan ifade edilen özellikler Stoacıları Kiniklerden farklı kılan en temel özelliklerdir.

Buraya kadar bahsedilen filozofların düşüncelerinden etkilenmiş olan Stoacıların düşünce yapılarının değişmez bir niteliğe sahip olmadığını ve Kinikleri tekrar etmediklerini görüyoruz. Zaman içerisinde değişip dönüşerek kendilerini ilk, orta ve geç Stoa olmak üzere üç biçimde göstermiş olması onların felsefesinin dinamik bir düşünce yapısına sahip olduğunu gösterir. Bu üç dönem çalışmamızın Birinci Bölümünde detaylı olarak incelenecektir.

Stoa felsefesi, en temelde fizik, mantık ve ahlak olmak üzere; üçayaklı bir felsefi sistemdir. Fizik alanında doğa vurgulanırken, mantık alanında doğru düşünme ve tutarlı konuşmanın önemine vurgu yapılmaktadır. Buradaki fiziki âlem ile bizim bugün doğa olarak adlandırdığımız ve bizden bağımsız olarak var olduğuna inandığımız maddi bir yer kastedilmemektedir. Fiziki âlem bizatihi içerisinde Tanrısal bir düzenin olduğu, olayların bir neden-sonuç ilişkisiyle meydana geldiği ve insanın da burada belli bir tutum gösterdiği bir doğaya göndermede bulunmaktadır. Mantık alanında ise daha ziyade diyalektik göz önünde bulundurulmakta ve bununla beraber iyi ve kötü eylemlerin karşısındaki insanın tutum, davranış ve sözlerinin yansıması ifade edilmektedir. Stoa felsefesinin en temel vurgusu olan ahlaka gelince, o bütün sistemin asıl amacını ifade eder. Ahlak; varlığın doğası, tanrısal gerçeklik ve mantıksal söylemin tutarlı bütünlüğünü temsil eder. Kısaca söylemek gerekirse, Stoa felsefesinin ana esaslarını oluşturan ahlakın ortaya çıkmasında, hem doğanın hem de mantığın bir ön hazırlık meydana getirdiği görülmektedir.

Mantık her ne kadar Aristoteles ile başlamış olsa da bu ilme asıl önemini kazandıranlar Stoacılar olmuştur. Ahmet Arslan'a göre Stoacılar mantığın alanı içine, düşüncenin ifadesi olan dil ile ilgili çalışmaları da katmışlardır. Çünkü onlara göre mantık, sadece akıl yürütmelerin veya kanıtların biçimlerini, kalıplarını değil; aynı zamanda akılsal konuşmayla ilgili her şeyi içine alan bir genişliktedir. Stoacılar, mantığı iki farklı biçimde ele almaktadırlar: retorik ve diyalektik. Retorik, Stoacılar tarafından, kabaca, tek kişi tarafından gerçekleştirilen başarılı konuşma sanatı olarak adlandırılırken; diyalektik ise hem iki kişi tarafından karşılıklı olarak gerçekleştirilen

hem de doğru ve yanlış konu alan bir konuşma sanatı olarak tanımlanmıştır. Arslan, burada kısaca Retorik ve Diyalektiğe değindikten sonra Platon ve Aristoteles'in bu kavramlar hakkında birbirleriyle uzlaşmadıklarını belirtir. Platon diyalektiği savunurken, Aristoteles onun bilimsel bir gerçekliğinin olmadığını savunur. Aristoteles retorik savunurken, bu kez Platon bunun hiçbir değeri olmayan kandırmaya dayalı bir sanat olduğunu, hakikati örttüğünü söyleyecektir. Yukarıda bahsettiğimiz gibi, Stoacılar diyalektik konusunda Platon ile retorik konusunda ise Aristoteles ile aynı düşünce yapısına sahiptirler. (2019: 225-227)

Stoacılar doğa ile tanrıyı birbirinden ayırmadıkları gibi doğa içinde maddi olanla maddi olmayan arasında da ayırım yapmazlar. Stoacılar için doğa, var olan her şeyi içine alır dolayısıyla Varlık felsefesi veya metafizik; Stoacılar için ancak Doğa felsefesinin genel bir girişi olmak zorundadır. (Arslan, 2019: 266) Onların bu ontoloji anlayışları ile epistemolojileri arasında da sıkı bir paralellik vardır. Nitekim onlar J. Locke'dan (1632-1704) çok önce, "ruh doğuştan boş bir levhadır" fikriyle aynı anlama gelen deneyciliği/deneyimciliği savunmuşlardır. Yine Ahmet Arslan'ın ifade ettiğine göre, onlar doğru bilginin ne olduğu, insanın doğru bilgiye sahip olduğundan nasıl emin olabileceğini gündeme getirdiğinde, her türlü bilginin kaynağı deneydir, diyeceklerdir. Çünkü onlara göre kavramlar, genel olarak duyu algılarının birbiriyle birleştirilmesi, karşılaştırılması veya farklılıklarının ortaya konulması sonunda oluşur. (2019: 245)

Stoacıların iradeyi temel alan ahlak anlayışı ise dış dünyayı yanıltıcı bulan, bununla birlikte var olanları akıl (Logos) yoluyla değerlendiren ve bir bütün olarak gören ilkelerine dayanır. Bu anlayışa göre, bütünün bir parçası olan insanın, doğanın amacına uygun olarak davranması ve en yüksek iyiye ulaşmasının tek yolu eylemlerinde doğaya uygunluk ilkesini gözetmesidir. Öte yandan, insanın doğaya uygunluk ilkesini benimsemesi de ancak akıl ile mümkün hâle gelir. Öyleyse insan ancak bu yolla yaşamın amacı olan mutluluğu ve erdemi elde edebilir. Laertius'a göre Stoacıların öngördüğü bu insanın temel özellikleri: içtenlik, kötüyü gizleyip iyiyi açık etmeleri, yapmaktan kaçınmaları ve en önemlisi de ödevine uygun davranmama korkusuyla dünya işlerinden uzak durmalarıdır. (2019: 340)

Bu çalışmanın konusu olan “Roma Stoasında Asketizm ve Hedonizm Gerilimi” başlığında bir çalışma henüz yapılmamış olsa da çalışma konumuza yakın bazı çalışmalar bulunmaktadır. Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

Aynur Avar, *Son Dönem Stoa Felsefesinde Ölüm*, yüksek lisans tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019; Sevda Bağış Yaman, *Geç Dönem Stoa Felsefesinde Kötülük Problemi*, yüksek lisans tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019; Ceyda Altıntop Akabik, *Stoacı Geleneğin Determinist Çizgisinde Seneca'nın Özgürlük Anlayışı*, yüksek lisans tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019; Melike Molacı, *Güncel Bir İmkân Olarak Stoa Ontolojisi*, doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018; Elif Duran, *David Hume'un Ahlak Anlayışını Stoacı Okuma Olanağı*, yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018; Selahattin Doğan, *Marcus Aurelius'un Felsefesi*, yüksek lisans tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016; Ahmet Faruk Çağlar, *Stoacı Oikeiosis Öğretisi*, yüksek lisans tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015; Hülya Kahveci, *Virtuous Life and Happiness in Epictetus, Socrates and Stoicism (Epiktetos, Sokrates ve Stoa'da Erdemli Yaşam ve Mutluluk)*, yüksek lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015; Yasemin Kaya, *Mutluluk Öğretisi Bağlamında Stoa Felsefesi*, yüksek lisans tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014; Nuran Kılıç, *Marcus Aurelius'un Ahlak ve Siyaset Felsefesine Bir Bakış*, yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008; Baksen Ertürk, *Son Dönem Stoa Felsefesinde Ahlak*, yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007; Gökçe Yırcalı, *Stoacılıkta Yazgı ve Ahlaki Sorumluluk*, yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007; Ayten Sururi, *Self-Love and Self-Deception in Seneca, the Stoic / Stoacı Seneca'da Kendini Sevme Kendini Kandırma*, doktora tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005; Fahri Ulus Atayurt, *The Theory of Pathos in Stoicism (Stoacılıkta Pathos Teorisi)*, yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001; Meral Işıldak, *Seneca'nın Ahlak Felsefesinin ve 'Ruh Dinginliği' Adlı Eserinin İncelenmesi*, yüksek lisans tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996; Mustafa Günay, *Seneca'nın 'İnayet Üzerine' Adlı Eserinin İncelenmesi*, yüksek lisans tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994; Müslüm Turan, *Tarihsel Süreç*

İçinde Stoa Felsefesi, yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (1989).¹

Yukarda adı geçen tez çalışmalarına baktığımızda ya genel olarak Stoa Felsefesi ve bazı konulardaki görüşleri ele alınmış ya da Stoa felsefesinin başka filozoflarla ortak veya farklı olan yönlerine dikkat çekilmiştir. Bunun dışında bu tezlerde bazı tek tek kavramlar da araştırma konusu yapılmıştır. Ancak Stoa felsefesinin temel eleştirisi konusu olan hazcılık karşıtlığı ve bu karşıtlıktan doğan gerilim, tez bütünlüğünde hiçbir araştırmaya konu olmamıştır. Bu yüzden tezimizde yukarıda adı geçen tezlerde ara ara değinilen haz ve asketizm kavramları Roma Stoası filozoflarının görüşleri doğrultusunda bir bütün olarak ele alınıp tartışılmıştır.

Günümüz dünyasında maddi anlamda hazzı ulaşmada bir problem yaşamayan kişilerde bile ciddi anlamda mutsuzluk ve gerilim problemleri yaşanabilmektedir. Pek çok insanın olduğu gibi, bizim de dikkatimizi çektiği için bu problemi araştırma konusu yapma ihtiyacı hissettik ve şu sorulara cevap aradık: Hazzı reddetmek insanda ne tür bir gerilim oluşturur? Hazzı yönelmek insanı gerilimlerden koruyabilir mi? Epikürcü hazcılık ile Stoacı asketizm karşılaştırıldığında hangisi daha az gerilime neden olur? Uzun vadede haz mı, asketik hayat mı insanı huzurlu ve mutlu kılar?

Roma Dönemi Stoasında Asketizm ve Hedonizm Gerilimi başlıklı tezimizi özellikle Roma Stoası filozoflarının eserleri başta olmak üzere, ülkemizde oluşturulan Stoa literatürü imkânları dâhilinde hazırladık. Ancak bunun için önce, genel olarak Stoa felsefesinin tarihine kısaca bir göz atmak ve sonra da Roma Stoasını oluşturan filozofların yetiştiği ortam ve hayat hikâyelerine kısaca değinmek gerektiği kanaatine ulaştık. Bu vesileyle iki bölümden oluşan tezimizin birinci bölümü olan *Stoa Felsefesi* başlığı altında genel olarak Stoa ve tarihini, ikinci bölümde ise asıl tez problemimiz olan asketizm ve hedonizm gerilimini araştırma konusu yaptık.

¹Genel olarak Stoa Felsefesi literatür için bkz. Mehmet Önal, Sedat Çapkın “Türkçede Stoa Felsefesi Literatürü”, *Özne Felsefe Bilim ve Sanat Yazıları/Anarşizm*, 2020, S. 32 (651- 678).

I. BÖLÜM

1. STOA FELSEFESİ

Kıbrıslı Zenon (M.Ö 344-262), birçok felsefe tarihi kitabında ifade edildiği gibi 500 yıl boyunca ayakta kalan Stoa Felsefesinin temelini atan ve geleneğini başlatan filozoftur. Stoa Felsefesinin uzun süre devam eden bu geleneği içinde birbirini takip eden üç ayrı Stoa Dönemi ve buna bağlı olarak bazı yönleriyle farklı üç ayrı Ahlak felsefesi ile karşılaşırız. Bunlar, Eski (İlk) Stoa, Orta Stoa ve Son (Geç) Stoa olarak sıralanır. Bu sonuncu grupta yer alan Stoacı filozoflar Roma Dönemi'nde yaşadıkları için onlara aynı zamanda Roma Stoası filozofları da denmektedir. Stoa'nın doğuşunu ve gelişimini ortaya koymak ve mensubu olan filozofların, fikirlerinin gelişim sürecini izleyebilmek için hem okulların dönemlerini hem de bu dönemlere mensup filozofları kronolojik sıraya göre ele alıp değerlendirmek gerekir. Ancak bunlar arasında özellikle bu çalışmanın asıl konusunu oluşturduğu için Roma Stoası üzerinde biraz daha ayrıntılı açıklamalar yapılacaktır.

1.1.Eski (İlk) Stoa

Eski Stoa filozoflarının kurduğu bu okul ağırlıklı olarak Sokratesçi Kinik okulunun bir devamı niteliğinde olup, M.Ö III. yüzyılın sonlarından II. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. Bu dönemin en önemli temsilcisi aynı zamanda Stoa'nın kurucusu olan Kıbrıslı Zenon, okulunu resimlerle süslü, sütunlu bir galeride kurduğu için okulun ve ekolün adı “direkli galeri felsefesi” anlamına gelen “Stoa Felsefesi” olmuştur. (Gökberk, 2016: 91,92)

Zenon, felsefeyi insanın bedenine benzeterek mantık, etik ve fizik olarak üç ana disipline ayırmıştır. Ona göre Mantık, insana benzetilen felsefenin iskeletini; Etik, kaslarını; Fizik ise ruhunu temsil etmektedir. O, bu yüzden felsefi sistemde, Fizik ilmine çok fazla kıymet vermiştir. Zenon'un fiziğe verdiği bu kıymet genel olarak sonraki Stoa temsilcileri tarafından takdir edilmiş ise de zamanla Etik, Fiziğin önüne geçmiştir. Zenon'un bu etkisiyle olsa gerek Stoacılar için Fizik, Doğa ya da Tanrıya karşılık geldiğinden dolayı tüm evren tanrısal tözün bizzat kendisi olarak kabul edilmiştir. Başta Fiziğe bu yüceltici yaklaşım doğal olarak onları panteizme götürmüştür. Onlara göre,

Tanrı ve madde her tarafa yayılan evrensel ateşi oluşturmaktadır. (Erkızan, Çüçen, 2013: 164) Yani daha önce iki farklı yapıda olduğu kabul edilen Doğa ve Tanrıyı aynı şey sayan bir düşünce biçimi olması dolayısıyla panteist kabul edilmişlerdir. Stoacılar Fiziğe olan bu yüceltici yaklaşımlarından ötürü oldukça sert eleştirilere de maruz kalmışlardır.

Zenon'un hayat öyküsüne baktığımızda, onun felsefeye karşı büyük heves duyan biri olduğunu açıkça görürüz. O bir takım gençlerin ruhunu gevşeten ve hayatlarının gayesi haline gelen, hatta kimi zaman da kopmamacasına bağımlı oldukları hazzı eleştirmiş ve olabildiğince ondan uzak durmaya çalışmıştır. Onun felsefesinin temeline koyduğu bu haz karşıtlığı, tüm Stoacı okul ve filozoflar arasında hiç değişmeden sahiplenilen temel ilkelerden biri olmuştur. Nitekim kendi çizgisini hiç bozmadan yaşam öğretisini kendinden sonrakilere örnek olacak bir şekilde sunmuş olan Zenon; bilgelik, adalet, ölçülülük ve cesaret dörtlüsünden oluşan erdemi bir bütün olarak “doğaya uygun yaşamak” prensibinde birleştirerek hayatına uygulamıştır. Bu bağlamda, soylu bir yaşantıyı ve ılımlı bir çalışmayı temsil eden Zenon; bildiklerini ve yaşadıklarını seve seve başka insanlara da öğretmekten geri durmayacağını belirtmiştir. (Laertius, 2019: 300) Zenon'a göre her ne kadar felsefenin ana konusu Fizik olsa da onun asıl meyvesi ahlaktı. Felsefi ve bilimsel çalışmalar ancak ahlak için bir giriş hükmündedir (Önal, 2015: 24). Fakat burada ahlak ve etik ayırımına dikkat etmek gerekir. Ahlak genel olarak bir felsefi sistemde önerilen ya da doğru kabul edilen davranış kalıplarının oluşturduğu bütünlük iken Etik ya da Ahlak felsefesi ise bu ahlak sistemini felsefeye konu etmek, tartışmak veya eleştiri konusu yapmaktır.

Zenon'a göre, iyi ile kötü, bilge ile bilge olmayan arasında mutlak bir karşıtlık vardır; insanlar ya iyidirler ya da kötüdürler; eylemleri ya ahlaka uygun ya da değildir. (Gökberk, 2016: 96) Erdemli olan bilge insan da hiçbir zaman içinde kötülüğü barındıramaz çünkü bu onun doğasına aykırı olan bir şeydir. Aynı zamanda kötülük, erdem karşıtlığı olarak, bilinen erdemler birliğinin bozulmasının da sebebidir. Bu bağlamda, bilgeler ahlaka uygun olmayan her şeyden uzaklaşarak ve kendilerini dizginleyerek akla uygun olan bir yaşam tarzında karar kılarlar. Stoacıların temel prensibi, akla uygun olan şeyin aynı zamanda doğaya da uygun olduğu kabulüdür. Doğa ya da Fizik işte bu açıdan ahlakla yakından ilişkilidir. Görüldüğü gibi bu felsefi

sistemde doğa, akıl ve ahlak birbiri ile yakından ilgili ve birbiri içerisine girmiş kavramlardır.

Zenon'un ölümünden sonra okulun başına öğrencisi Kleanthes (M.Ö 331-233) geçmiştir. Bazılarına göre, stoacıların içinde en dindar olan kişi odur. Onun sayesinde Stoa dinsel bir nitelik kazanmış (Erkızan, Çüçen, 2013: 165) ve kavramları dini bir renge bürünmüştür. Kimilerine göre, sadece dört Drahmi ile Atina'ya geldikten sonra Zenon ile karşılaşmış ve büyük bir çabayla felsefeye sarılıp hocasıyla aynı düşünceleri benimsemiştir. (Laertius, 2019: 359) Üzerine yazı yazmaya yarayan tabletleri alamayacak kadar fakir olduğundan, hocasından duyduğu her şeyi kırık çömlekler ve sığırların kürek kemikleri üzerine yazdığı söylenir. Kleanthes azim ve mücadelesi sayesinde, pes etmeyerek, Zenon'dan sonra okulun başına geçecek kadar yükselmiştir. Öyle görünüyor ki Zenon, onu kuşku yaratan düşüncelerinden dolayı değil de öğretisini titizlikle ve sadakatle taşıyacak olmasından dolayı takipçisi ve temsilcisi olarak seçmiştir. (Brun, 2018: 18)

Kleanthes de Sokrates gibi “erdem, bilgidir” görüşüne sarılmıştır. Ona göre, erdemli bir insan hem derinlemesine düşünen biri hem de bir eylem adamıdır. Erdemli insan aynı zamanda adaletli ve cesaretlidir. Bu yüzden erdem, öğretilabilir bir şeydir. Onu elde eden kişi asla kötülüğe yönelmez hep iyi olanı arar ve kendini her türlü kötülüğe karşı korur. Çünkü erdemi seçen kişi üzerinde erdemin sağlam tutamakları vardır. (Brun, 2018: 96)

Aynen Zenon gibi Kleanthes'e göre de ahlaka uygun yaşamak aslında doğaya uygun yaşamaktır. Çünkü erdem doğaya uygun bir biçimde davrandığımızda gerçekleşen bir haldir. Burada seçimi akıl üzerinden yaptığımız için akıl, iyi ve kötünün ayrımını yaparak iyi olan şeyin yani insan doğasında zaten var olanların ortaya çıkarılmasını mümkün kılar. Kötülüğün ise insan fitratına yani doğasına uygun olmadığı hatta onda yer almadığı, bu yüzden de erdeme uygun olmadığı onun başka bir iddiasıdır. Böylece ona göre her insan, sahip olduğu akıl aracılığıyla doğaya katılmış olur. Bu, aynı zamanda Ahlakın temelinde olan adalet ile düzene katılmak ve ödevini yapmak anlamına gelir. (Erkızan, Çüçen, 2013: 166)

Bu dönemin bir diğer filozofu ise Khrysippos (M.Ö 281-208)'tur. O, mantık ilminde çok önemli ilerlemeler kat eden ve Stoacı düşünceyi bir sistem haline getiren kişi olarak da bilinir. Ona göre Tanrı maddi evrenin ruhu gibidir. Tanrı ve madde bir ve aynı şeydir. Öyleyse Tanrı ve ruh maddidir. Şayet bu ikisi maddi olmasalardı maddi olan bu dünya üzerinde Tanrı'nın bir etkisi olmazdı. Nitekim o Herakleitos'tan alınan ateş kavramını kullanarak ruhu sıcaklık ve can sıfatları ile tanımlar. (Erkızan, Çüçen, 2013: 165,167)

Khrysippos'a göre, doğaya uygun olan her şey akla, akla uygun olan her şey de doğaya uygundur. Erdeme uygun yaşamak da doğanın yasalarına uygun yaşamakla aynı şeydir. Bu düşünce yapısına göre akklı ve doğayı birbirinden bağımsız yapılar olarak düşünmek de doğru değildir. Dolayısıyla, insan da bu yapının bir parçası olduğu için onun doğası da evrenin yapısına uygundur. Khrysippos'un buradaki gayesi tüm evrene yayılmış olan aklın yasakladığı şeyleri yapmadan, hem insan doğasına hem de evrenin doğasına göre yaşamaktır. Mutlu insanların erdemi ve yaşam mutluluğu da budur. Her birimizin, ona göre, içinde bulunan doğa ile evreni yönetenin arzusu daima uyum içinde gerçekleştiği için insan doğaya uyduğu müddetçe mutlu olur. O halde ahlakın nihai amacı olan mutluluk doğanın yasalarına uygun hareket etmek demektir. (Laertius, 2019: 330) Demek ki doğaya uygun yaşamak ve ona uyum sağlamak tüm Stoa ahlakı için geçerli olduğu gibi Khrysippos için de geçerlidir. İnsan doğaya uymak suretiyle, ona göre, aynı zamanda özgür olmaktadır. Bu da insanın değiştiremediği doğaya uygun yaşayarak mutlu olması anlamına gelir. Sorumluluk da insan için bu zorunluluğa uymaktır. Yani, doğa yasalarının gönüllü olarak kabul edilmesi insanı özgür yapan en önemli nedendir. Bu da erdemli yaşamakla aynı şeydir. Kısacası, ona göre erdem hem zorunlu olan hem de iyi ve mutlu bir yaşam için gerekli ve yeterli olan bir şeydir. (Erkızan, Çüçen, 2013: 168)

1.2. Orta Stoa (Uzlaşmacı Dönem)

Khrysippos'tan sonra okulun başına Tarsuslu Zenon, onun ardından da Sinoplu Diogenes'in (M.Ö. 400-325) öğrencisi ve halefi Tarsuslu Antipater (M.Ö. 200/129) geçmiştir. Onun öğrencisi olan Panetius ve Panetios'un öğrencisi olan Poseidonios sırasıyla okulun başına geçmişler ve bu dönemde okulun adı artık Orta Stoa olarak anılmaya başlamıştır. (Brun, 2018: 20) M.Ö II. ve I. yüzyılda Orta Stoa olarak

adlandırılan ikinci Stoa döneminin yaşandığı çağda bütün düşünce ekollerini etkileyen senteze ulaşma ve uzlaşma çabası, Orta Stoa'da da aynı şekilde karşımıza çıkar. Bu dönemim en etkili temsilcilerinden olan Rodoslu Panaitios (M.Ö 185-110), diğeri ise Apameialı (Suriyeli) Poseidonios (M.Ö. 135-51)'tur. Bunlar Aristoteles ve Platon'un görüşlerini Stoa'nın kurucusu olan Kıbrıslı Zenon'un görüşleriyle uzlaştırmaya çalışmışlardır. Bu yüzden ister istemez Stoa felsefesinin temel görüşlerinden bir hayli uzaklaşmışlardı. (Önal, 2015: 24) Bunlar İlk Dönem Stoacılarından farklı olarak temele evreni, yani Fiziği değil insan doğasını ve aklını almışlardır. Bu yönüyle de ilk dönem stoacılarının felsefelerinden oldukça uzaklaşmışlardır. (Arslan, 2019: 201)

Panaitios Atina'da felsefe öğrenmiş daha sonra da Roma'ya gitmiştir. O başkanı olduğu Stoa okulunu hem Aristotelesçilerin hem de yeni Akademi çevrelerinin eserlerini okumaya yöneltmekle belli bir eklektizmi yakalamaya çalışmıştır. Bu yolla o, Eski Stoacıların düşüncelerini ılımlı hale getirmiş ve bilgiyi kesinlikten çok olasılığa yaklaştırmıştır. (Çapak, 2011: 17) O şüpheci Karneades'ten de etkilenmiş olduğu için görüşlerinde ihtiyatlı bir çekingenlik göze çarpmaktadır. Stoa öğretisinde daha çok rasyonalist bir anlayışla değişiklik yapmıştır. Eski Stoacıların pek değer verdiği mantıktan şüphe ettiği gibi, onların ruhun ölümsüzlüğü ya da evrenin bir yanma süreci sonunda oluştuğu gibi ana düşüncelerini de kabul etmemiştir. O, evrenin ana ateşe döndüğü düşüncesinden çok Aristoteles'in evrenin bitimsiz olduğu düşüncesini daha doğru kabul etmiştir. (Gökberk, 2016: 103)

Orta Stoanın ikinci filozofu Poseidonios'a göre insanlık, bu dünyadaki ilk hayat dönemlerinde bilge kişiler tarafından yönetildikleri ve doğaya uygun yaşadıkları için mutlu ve huzurlu altın çağ oluşmuştu. Ancak, ona göre, bu altın çağ fazla uzun sürmemiş, giderek toplumlara kötülükler nüfuz etmiş ve krallar zorbalığa başvurmuşlardır. Bu yüzden yasalara başvurma ihtiyacı hissedilmiştir. Yasalar ilk kez bilge olan kişiler tarafından yazılmış ve düzenlenerek ortaya konmuştur. O, kötülüğü yalnızca yanlış yargılara veya kanaatlere indirgemenin gerçekçi olmadığını, tutkuların kaynağında insan doğasının akıl dışı yanın bulunduğunu düşünmektedir. Çünkü insanın arzuları, hazza dayalı duyguları ve dünyevi başarıya olan doğal istekleri onları akıl dışına itebilmektedir. Böylece insan aklı ön plana çıkartarak bu tutkulara karşı kendini dizginleyerek iyi bir yaşam elde edebilir. (Arslan, 2019: 203-204) Poseidonios, hocası

Panaitos ile birlikte Stoa felsefesini Roma'ya taşımış ve böylece Geç Dönem ya da Roma Stoası denen dönemin oluşmasına neden olmuştur diyebiliriz.

1.3. Roma Stoası (Geç Dönem Stoası)

Roma Stoası olarak da bilinen Son Stoa dönemine gelince burada üç önemli filozofla karşılaşırız. Bu üç filozofun ortak özelliği ahlakı felsefelerinin temel kavramı ve amacı yapmaları ve bireyin kendisini bağımsız bir kişi olarak yetiştirmesini, yani özgürlüğünü önermeleridir. (Önal, 2007: 523) Bu filozoflardan birincisi, Cordobalı Lucius Anneus Seneca (M.Ö 4- M.S 65) ikincisi, Anadolu'dan Roma'ya göç eden bir köle çocuğu olan Epiktetos (M.S 55-135), üçüncüsü ise Roma Kralı Marcus Aurallius (M.S 121-180) olarak sıralanmaktadır. Her ne kadar bazı felsefe tarihçileri farklı düşünse de M.Ö 90'lı yılların sonunda babası tarafından daha iyi bir eğitim alarak politik yaşama atılması için Roma'ya götürülen Marcus Tullius Cicero (M.Ö 106-43) da çoğu felsefe tarihçileri tarafından Stoacı bir filozof olarak kabul edilmektedir.

1.3.1. Seneca

Avukat, senatör ve aynı zamanda yazar olan Seneca yaşadığı dönemde imparatorluk ailesinin dikkatini çekecek kadar büyük bir üne sahip olmuştur. Hatta bu ün imparator Caligula'nın onu kıskanmasına ve M.S 39 yılında idam cezasıyla burun buruna gelmesine bile yol açacaktır. Neron'un özel hocalığını ve tahta geçtikten sonra da siyasi danışmanlığını yapan Seneca, M.S 65 yılında imparator Neron'a karşı düzenlenen bir suikasta adı karıştığı için idama mahkûm edilmiş ve bunun üzerine bilek damarlarını keserek kendi idamını kendisi icra etmiştir. (Kaya, 2014: 78)

Seneca, Eski Yunan filozoflarının düşüncelerini eklektik bir şekilde kendi söylemleriyle birleştirirken evrensel olan değerleri ortaya koymaya çalışmıştır. Onun üzerinde durduğu önemli konulardan biri de insan ve toplum fikrinin temelinde ahlak ve kültürün olduğu yönünde ortaya koyduğu hümanist yaklaşımıdır. Seneca, bütün ahlak öğretilerine açık bir hatip olarak o zamanki Stoanın bütün ilkelerini gözeterek en aykırı fikirlerini bile savunmaktan çekinmemiştir. Bütün Stoa düşünürlerinde olduğu gibi onda da topluma faydalı bir birey olma düşüncesi onu yazmaya ve konuşmaya yöneltmişti.

Bu yüzden o eklektik (seçici) bir tavır sergilemekten de kaçınmamıştır. Bunun için de insanlara doğru yolu ancak felsefe aracılığıyla gösterebileceğimizi iddia etmiştir.

Seneca, eyleme ayrı bir kıymet verir. Ona göre ancak doğaya uygun yaşayan bilge kişi mutluluğa ulaşabilir. Seneca'nın bahsetmiş olduğu bu mutluluk; günümüzde ağırlıklı olarak dünya malı, güç ve haz gibi faktörlerle özdeşleşen mutlulukla örtüşmemektedir. Örneğin çok basit bir haz olan yemek yemeyi bile biz bir mutluluk sebebi olarak görebiliyoruz ama Seneca'nın baktığı yerden bu sadece geçici bir hazdır, mutluluk değil. Bu yüzden biz Seneca'nın mutluluk tanımını daha çok sükûnet ya da huzur kavramı ile uyuşturduğunu düşünüyoruz. Mutlu bir yaşam ancak bilgeliği öğrenmekle mümkün olur. Ancak, bilgeliği öğrenmiş olan kişi yaşamı boyunca karşılaşılabileceği zor koşullara katlanabilecektir. Ayrıca ona göre, kendi ruh durumunu doğanın yasalarıyla dengelemek için çaba gösteren ve kısa süren insan ömrünü çekilir kılacak olan bir yaşam takdire şayan bir yaşamdır. Bu ancak felsefe yoluyla gerçekleşebilen ve insanı bilge yapan bir süreçtir. (2019a: 19)

Seneca'ya göre ahlak, insanlara mutluluğun nasıl elde edileceğini gösteren yaşam öğretisidir. Ahlak anlayışının temelini ise doğaya uygun yaşam oluşturduğuna göre bunun için doğanın bilgisine de sahip olmak gerekir. Bu bilgi hem tüm evrenin doğasını hem de özel olarak insan doğasını içerir. (Avcı, 2019: 69) İnsan zihni dışında başka bir iyi veya kötü diye adlandırılan bir şey tanımayan Seneca, ahlaki doğruluğa bu zeminde önem veren bir erdem anlayışına sahiptir. Böylece mutlu yaşamın aslında özgür, dik, korkusuz ve sağlam duran bir zihin olduğunu, aynı zamanda zihninin korku ve şehvet dışında konumlandığını bildirmiştir. Onun için tek iyinin ahlaki doğruluk, tek kötünün ise ahlaksızlık olduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla değersiz bir yığından ibaret olan diğer şeylere gelince, Seneca'ya göre, bunlar mutlu yaşamdan hiçbir şey alıp götürmez ve ona da hiçbir katkıda bulunmaz. (2019b: 8)

Seneca için felsefe iyi bir yaşam yoludur; bir ruh eğitimi, bir kişilik edinme sanatıdır. Çünkü ona göre felsefe insanların, tanrıların ve doğanın gerçeğini araştırır; onları bulmaya çalışır. Böylece o, insanlara doğaya uygun yaşama yolunu göstermiş olur. Bundan dolayı insanlar hakikatin dışına çıkmayarak var olan bütün korkularından kurtulur, her türlü acıyı yener; sonunda bilgisizlerin elde etmek istedikleri değişken,

geçici bir mutluluğu değil kendi doğasıyla uyumlu olan yaşama yani en yüce olan iyiye ulaşarak huzur bulur. (2019c: 22)

O halde kendi doğasıyla uyumlu olan ve başka hiçbir yolla elde edilmeyen bir yaşam bize mutluluk verir. Yani hoşnutluk, kötülükten alınan haz, şehvet, safahat vb. kötülüklerden kendini dizginleyerek iyi olana yönelerek mutlu bir yaşamı elde edebiliriz. Bunun için öncelikle sağlıklı bir zihne sahip olmak, sonra bunu sürdürebilmek ve en son olarak da erdemlere uygun kararlarımızı cesur bir şekilde uygulamak durumundayız. Bundan başka, erdemli insan, sabırlı olan, kendi bedenine ve onu ilgilendiren her şeye dikkat eden, başına gelenlere dertlenmeyen, ani öfkeden uzak duran, bedeni hazlara yenilmeyen bir kişiliğe sahip olmalıdır. Bu kişi, yaşamı meydana getiren hiçbir şeye ilgisiz kalmaz ama onlara hayranlık da duymaz. O, talihin armağanlarından faydalanmaktan çekinmez ama onların kölesi de olmaz. İnsanı mutlu eden işte bu sayılan erdemli hayat tarzlarıdır. (Seneca, 2019b: 7)

Doğaya uygun yaşamak; akla uygun yaşamak olduğu için kişiye nasıl davranacağını, ne gibi bir yöntem belirleyeceğini gösteren şey doğanın bir yansıması olan akıldır. Bu nedenle doğaya uygun yaşamak için hem doğanın bilgisine sahip olmamız hem de bu bilgiden mantıklı bir şekilde yararlanmamız gerekir. Fizik ve Mantık ilminin önemi de tam bu noktada anlaşılır. Doğanın bilgisi hem evrenin doğasına uygundur hem de insanın fitratına. Stoacıların Hereklaitos'tan aldıkları Logos kavramı tam da bu ikisine karşılık gelir. Bu anlamda, Seneca'da Logos'a uygun yaşamak, doğaya uygun yaşamak ve akla uygun eylemi gerçekleştirmektir ki bu da erdemli yaşamak anlamına gelir. Böylelikle insan doğaya uygun yaşamasıyla, akla uygun olan eylemi gerçekleştirmiş, yani mutlu olmuş olur. (Akdemir, 2016: 87-88)

Stoa felsefesinin temeli olan mutluluğa ulaşma ya da huzura kavuşma iyi ve kötü olan şeyleri birbirinden ayırt ederek başarılabilir. Fakat bu geçici olan mutluluğa yönelmek değildir. Bu akılcı; önü arkası düşünülmüş olan bir davranışı sergileyerek, sabırla gerçekleştirilecek bir kalıcı mutluluktur. Seneca'nın da gözünde mutluluk arzulanan bir şeyi ele geçirmek, ya da yaşanan bir hazzı veya duyguları tatmin edecek olan anlık bir sevinç değildir. Bunlar insana ancak geçici olan hazzı verebilir. Onun önerdiği mutluluk sürekli olan hatta insanın bir ömür yaşayacağı yekpare bir hayat demektir. Burada dikkat edilmesi gereken şey, bireylerin hayatının her döneminde bir

nevi mutluluk sorgulaması yaparak bu amacı gerçekleştirme iradesini canlı tutmasını sağlamak olmalıdır. (Avcı, 2019: 73)

Stoa okulunun tüm düşünürlerinde olduğu gibi Seneca da insanın bireyselliğine çok büyük önem vermektedir. O, insanın bağımsız birey olarak kendisini yetiştirmesi gerektiğini söylemekte ve bu yüzden onu iradeli davranmaya ve kendi kendisine dayanmaya davet etmektedir. Bu anlamda erdem bir özgürlük halini temsil eder. Olaylar karşısında bilge kişi yaralanmaz, sarsılmaz ve aynı zamanda tesadüfler karşısında hazırlıksız yakalanmaz. Erdem ve mutluluk bireyin iç dünyasına bağlı olduğu için yaşadığı dışsal olumsuzluklar onun ne hayat yönünü değiştirir ne de onu mağlup edebilir. Özgürlük de buna bağlı olarak diğer tüm dışsal olan her şeyden bağımsızdır. Dolayısıyla bilge, kayıp olarak görülebilecek hiçbir şeyi bilmez. Onun sahip olduğu tek şey, kendisinden asla çalınamayacak olan, sabırla sarıldığı erdemdir. (Seneca, 2019d: 9) Kendi ifadesiyle bu husus şöyle özetlenmektedir:

O halde iyi insana düşen görev nedir? Kendini kadere sunmak. Bütüne karışıp gitmek büyük tesellidir; bizim böyle yaşamamızı, böyle emreden her neyse, buna tanrılar da aynı zorunlulukla bağlıdır. Değişmez bir akış insanı da, tanrıları da katar önüne. O bütün varlıkların yaratıcısı ve yöneticisi alinyazısını kendisi yazmıştır, ama o bile yazgının peşinde gider; bir kez buyurmuştur, her zaman itaat eder. ... (2014: 75)

Seneca'nın din ve Tanrı hakkındaki düşünceleri de genel anlamda Stoa felsefesi ile uyum içerisindedir. Onun Tanrısı da Stoa felsefesinin tek Tanrı'sıdır. Ancak bu Tanrı peygamberlerin Tanrısından farklı olarak, evrenin tümüne yayılmış olan ve Anaksagoras'ın adlandırmasıyla Nous gibi tek akıl ya da evrensel akıldır. Evrende düzeni sağlayan bu akıl, Doğa ya da Tanrı olarak ifade edilebilir. Başka bir ifadeyle bu, bütün evrene ve onun parçalarına sinmiş tanrısal aklın yansımasından başka bir şey değildir. İnsan akli da işte bu evrensel akıldan bedene inen, onun ruhuna sinen tanrısal soluktur. Bu yüzden doğaya uygun yaşamının insandaki karşılığı akla uygun yaşamak yani Tanrısal soluğu takip etmektir. Çünkü insanda doğa ve Tanrıyı temsil eden akıldır. İnsan doğası gereği akıllı bir varlık olduğundan dolayı, doğaya uygun yaşamak akla uygun yaşamak demektir. Bu amaçla bilgelikte yetkin olan akıl Tanrısal bir varlıktır. Ona karşı gelmek ilahi varlığa karşı gelmektir. (2019c: 24) Demek ki Seneca için de

Tanrı dinlerde açıkça ifade edilen aşkın bir Tanrı değil evrene içkin olan bir panteistin tanrısıdır.

Seneca'ya göre bilgelik, erdem, akıl, doğa ve tanrı kavramları birbiriyle ilişkili bir ontik varlık alanı oluştururlar. Bilgelik de bireyin bu bütünlüğü fark edip ona katılmasından başka bir şey değildir. İnsan doğası gereği iyi olana yönelmek ve iyi olanı elde etmek için eylemek ister. Bilgenin sahip olduğu erdem, insanın doğasında yer etmiş olan bu karakteristik özeliğinin ortaya çıkmasına yardımcı olur. Bunu başarmak için insanın tabiatın gidişine ayak uydurması ve ilahi düzeni takip etmesi gerekir. Birey ancak bu temel kurala uyarak ahlaki bir mutluluğa ulaşabilir. Böylece insan tabiatın gidişine ayak uydurduğu zaman kötüye yönelemez ve kendini dizginleyerek, kötülüğe yönelmekten kurtulur. Bu yüzden bilge denen faziletli insanda kötülük bulunmaz. Bilge isteklerinde, hareketinde, duygulanımlarında özgür olan kimsedir. Kendisinden başka hiç kimse bu özgürlüğü engelleyemez. (Paksüt, 1971: 13) Seneca bu durumu şöyle açıklamaktadır:

Kötü bir ruhsa her şeyi kötüye çevirir; en büyük iyi görüntüsü altında gelseler bile! Dürüstse, bozulmadan kalmışsa ruh, kaderin çarpık yanlarını düzeltir; sert, dikenli yanlarını, katlanma sanatını kullanarak yumuşatır. İyi günleri minnetle, alçak gönüllülükle; kötü günleri azimle, cesaretle karşılar. (2019c: 412)

Seneca'nın ele aldığı konulardan biri de iç huzurumuzu bozan ve özgürlüğümüze zarar veren hazza yönelme ve ölüm korkusudur. Bunlar mutluluğun iki temel düşmanıdır. İnsan ölümsüz bir varlık olmadığı için er ya da geç ölümü tadacaktır. Bu yüzden insan ölümlü olan her şeyden korkar ve ölümsüz olan her şeyi de arzular. Ancak ölümü bir yok oluş olarak görmemek lazım bazen de kurtuluş olarak görmek mümkündür. Ancak bunun için insan ölüm karşısında cesaretli olması gerekir. Çünkü Seneca'ya göre mutluluk insanın elinde olan bir şeydir. Mesela, Sokrates ölümüne meydan okuyarak hayatını değerli kılmıştır. Onun ölümüne olan yaklaşımı aslında hayatını ve kişiliğini ölümsüz kılmıştır. Öyle ki o yüzyıllar sonra bile ölümüne bakışı sayesinde hatırlanıp, saygı duyulan örnek bir figür haline gelmiştir. Seneca'nın da kastettiği tam olarak budur, çünkü o da Sokrates gibi ölümüne mahkûm edilmiş ve kendi ölümünü kendisi gerçekleştirmiştir. Sokrates gibi, onun gözünde de ölüm bir kötülük değildir, fakat kötü bir görünüşü vardır. Çünkü yaşamak arzusu ile çözülüp dağılmak korkusu

insanın hamurunda vardır. Ancak ölüm, mal, şöhret, makam vb. birçok nimeti elimizden alıyor, alıştığımız her şeyden bizi yoksun bırakıyor. Ölümden nefret etmemizin bir diğer sebebi de sahip olduğumuz bu şeyleri bilmek, gideceğimiz yeri bilmemektir. Bu yüzden bilinmeyen şey bizi ürkütmektedir. (Paksüt, 1971: 37)

1.3.2. Epiktetos

Roma Stoasının bir diğer önemli filozofu ise M.S 55-135 yılları arasında yaşadığı kabul edilen Hierapolisli (Pamukkale) Epiktetos'tur. "Satın alınmış köle" ya da "uşak/hizmetçi" anlamına gelen "Epiktetos" onun gerçek adı değil sıfatıdır. Nitekim bu adlandırma onun bir zamanlar köle olduğunun delilidir. İlk çocukluk yıllarını Anadolu'da (Pamukkale) geçiren Epiktetos'un bir köle çocuğu olarak Roma'ya götürüldüğü ve azat edildikten sonra da felsefede ilerleyerek bir ahlak öğretmeni olarak çalışmaya başladığı bilinmektedir. O, İlk Dönem Stoa ahlakına dönmeyi öğütleyen sert ama samimi bir ahlak felsefesi kurmuş ve bunu bizzat kendi hayatına da tatbik etmiştir. Onun gözünde, teori bir erek değil sadece pratiğe yol açan bir köprü olduğu için pratiğe önem veren bir ahlak felsefesi oluşturmuştur.

Bütün filozoflar gibi Epiktetos da M.S 90'lı yıllarda Roma'dan kovulunca Yunanistan'a yerleşmiş, burada ders vermeye ve kendi Ahlak felsefesini hayatına uygulamaya devam etmiştir. O Stoa felsefesinin temel ilkelerinden olan doğaya ve akla uygun yaşamayı, özgürlüğünü korumayı, tutkularına esir olmamayı düstur edinmiştir. Bu sayede bilgece yaşamayı, acı ve ölümü küçük görmeyi ve hepsinden önemlisi de ilahi hikmete inanmayı öğrenmiştir. Böylece o; ahlak, mutluluk ve hakikati araştırma çabasından asla vazgeçmemiştir. (Önal, 2015: 11-12) Onu filozof yapan, sıradan bir Ahlakçı gibi sadece bu öğretiye inanması değil; Tanrı, ölüm, ahlak, ahiret, irade ve özgürlük gibi kavramları tutarlı bir şekilde bir bütün olarak kullanmasıdır.

Epiktetos'a göre, dünyada olup biten bazı şeyler elimizdeyken, yani irademize bağlıyken, bazı şeyler ise irademiz dışındadır. Bizim elimizde olan şeyler: fikirlerimiz, hislerimiz, arzularımız, nefretlerimiz ve tek kelimeyle söylersek bize bağlı olan bütün davranışlarımızdır. Bize bağlı olmayan şeyler ise: bedenimiz, malımız, şöhretimiz ve makamımızdır ki bunların hiçbirine sahip olmak bizim elimizde değildir. O, örnek olarak şöhreti alır ve onun korunmasının zor olduğunu ifade eder. Ona göre, bir gün

sinirlendiğimizde kendimizi kaybedersek kazanmış olduğumuz bütün ün ve şöhretimiz uçup gider. Dolayısıyla doğanın bir parçası olan akıl, bize iyi ve ahlaklı olmayı emretmiştir. Çünkü yukarıda bahsettiğimiz gibi elimizde olanlar doğamız gereği her şeyden bağımsız olup alıkonamaz ve engellenemez olan şeylerdir. (Epiktetos, 2015, 57; Önal, 2012, 137)

Epiktetos'un ahlak anlayışının temeli, geçici olan hazlara karşı akıllı hareket etmemiz ve onlara karşı kendimizi korumamızdır. Hazzın, mutluluk hedefine yürüyen kişinin vaktini çalabileceğini, onu hedefine varma hususunda geciktirebileceğini hatta yolundan edebileceğini hatırlatmak ister. Bu yüzden hazza karşı daima tetikte olmak gerektiğini, kısa ve anlık bir hazdan sonra pişmanlık ve kendinden nefret etme duygusunun yaşanabileceğini hatırlatır. Hazdan kendini koruyan kimse yaptıklarından dolayı hiçbir zaman pişman olmayacağı için huzur ve mutluluğu daim olacaktır. Ancak Epiktetos hazzı tümünden reddetmek yerine sonucunu önceden kestirerek ölçülü davranmayı önermektedir. Yani hazzın cazibesine kapılmadan, ona yenik düşmeden ve hepsinden önemlisi bağımsızlık ve özgürlüğünü riske atmadan hazdan akıllıca istifade etmeye bir itirazı yoktur. (2019: 19) Nitekim Epiktetos, insanların iradesinin hükmü altında olmayan şeylerin hiçbirini arzulamaması; akla uygun olmayan, düşüncesiz ve sabırsız davranışlarda da bulunmaması gerekir (2013: 358) der. O, bu tür bir kaçınma davranışını şu şekilde temellendirir:

Kendisini arzularından alıkoymuş veya başka bir zamana ertelemiş; kaçınmaya gelince yalnızca iradesine bağlı olanlardan kaçınmayı seçmiştir. Çünkü iradesine bağlı olmayan şeylerden kaçınmaya çalıştığı zaman, kaçınmak istediği şeyi yaşamak zorunda kalabileceğini ve bu nedenle de üzüleceğini bilir. Erdem bize iyi talih, acısız bir hayat ve mutluluk vaat ettiğine göre, erdeme doğru ilerlemek aynı zamanda bu şeylerin her birine doğru ilerlemek anlamına geliyor. Çünkü şu her zaman doğrudur: bir konuda mükemmelleşmek bizi nereye taşıyorsa, ilerlemek de oraya yaklaşımdır. (2013: 28)

Epiktetos ahlakın temel kavramlarından olan özgürlüğü de bir eylem durumu olarak görür. Ona göre iç dünyayı, dış dünyada olup bitenlere karşı korumak, doğaya ve akla uygun yaşamak özgürlüğün ta kendisidir. Bu sayede birey; ölüm gibi kaderin sunduğu, görünüşte kötü sanılan pek çok şeye karşı kayıtsız kalabilir. İnsanın elinde olmayan şeyler kötü olarak nitelenemez. İnsan ancak kendisine bağlı olan ve kontrol edebileceği davranışları açısından mesuldür. Nitekim o, bize felaket olarak görünen her

şey Tanrı'dan gelmektedir diyerek, bunların bize uymasını beklemek yerine bizim bu ilahi kaynaktan gelenlere, yani kadere uymamız gerektiğini söyler. (Pattabanoğlu, 2015: 78) Mesela ona göre ölüm bazılarının sandığı gibi kötü bir şey ya da felaket değildir. Eğer öyle olsaydı Sokrates'e de öyle görünmesi gerekirdi. Fakat burada kötü olan ölüm değil bizim "ölüm korkunç bir şeydir" diyerek verdiğimiz hükmümüzdür (Önal, 2012: 140-141) diyen Epiktetos ölüm ve acı engellenemez ama onlara duyulan korku ve endişe engellenebilir demek istemektedir. Birey olarak; ölümle, insanlara rezil olma kaygısıyla, zindan veya sürgün gibi acılarla yüz yüze geldiğinde bu kötülük zannedilen durumları etkisiz kılmak için özgüven duygumuza müracaat etmeliyiz. (2013: 126-127) Yani bireylerin, kendi dışındaki şeyleri, onları nasıl geliyorsa öyle oldukları gibi kabul etmeleri gerekmektedir. (Öztürk, 2018: 20) Böylece Epiktetos, ortaya koyduğu ilkelerle bütün insanlara güçlü bir irade kazandırmayı ve onları mutlu kılacak bir yaşam öğütis sunmayı düşünmüştür.

Epiktetos aynı zamanda, sevmek için faydayı, velâyeti, namusu, vatani, akrabayı, dostları hatta adaleti bir araya getirmek lâzımdır derken bütün bunları birbiriyle ilişkili olduğunu vurgulamak istemektedir. Kötü huylara, rezaletlere, fena ihtiraslara düşkün kimselerin ruhları ise asla doymaz. İşte bunlar hazlara ve ihtiraslara yenik düşmüş kimselerdir. Bunun için bu gibi kimseler dost olmakta kabiliyetsizdir. (1989: 94) Hâlbuki iyi ve bilge insan doğru ya da yanlış konusunda net düşüncelerin olmadığı meselelere hiç yaklaşmazlar. Böylelikle doğaya uygun yaşayarak erdemli bir hayat elde ederler ki bu aynı zamanda insanın tabiatına uygun olan şeydir. (Epiktetos, 2019: 259) Epiktetos'a göre mutluluk, yaşamın temel amacıdır; bunun yolu erdemden geçer. Erdemli bireyler bütün sorumluluklarının farkında olarak aklıyla, iyi, doğru, güzel olana yönelirler. (2013: 28) Eğer birey bu şekilde hareket eder, kimseden rahatsız olmaz ve kimseyi suçlamazsa istemediği bir şeyi yapmak zorunda kalmaz ve haliyle mutsuz da olmaz. Bu şekilde kötü olan hiçbir şeyle temas etmemiş olur.

Epiktetos'un önerdiği bu hayatı yaşamak ve ödevlerimizi yerine getirmek için sıkı bir eğitimden geçmeliyiz. Bu yüzden Birdal Akar Epiktetos'un *Sohbetler* adlı eserinin çevirisinin girişinde, birçok şeyin doğası gereği akla uygun veya akıl dışı şeyler olduğu yargısına varmak için eğitime ihtiyaç duyacağımızı vurgular. Böylece kişinin, akla uygun olan şeyleri ve akla uygun olmayan şeyleri belirleyebilmek için yalnızca dış

dünyadaki şeylerin değerini bilmesi yetmez, aynı zamanda kendi kişiliği için neyin uygun olup olmadığını da bilmesi gerekir ki bunu da bize sağlayacak eğitimidir. (2013: 20-21)

1.3.3. Marcus Aurelius

Geç Dönem Stoa felsefesinin önemli filozoflarından bir diğeri ise M.S 121-180 yılları arasında yaşamış olan Roma kralı Marcus Aurelius'tur. Romalı bir aileye mensup olan Aurelius daha çocuk yaştayken, imparator Hadrianus'un dikkatini çekmiş ve tahtın varisi olan Antoninuspius'a, sırası geldiğinde kendi tahtını Aurelius'a teslim etmesini vasiyet etmiştir. (Jones, 2006: 503) Gökberk onu, yüksek bir sorumlulukla siyaset yapan ve mücadele eden ama Stoa ilkelerinden de ayrılmayan iyi bir Ahlakçı olarak tanıtır. (2016:110) Aurelius, devleti çok yücelttikleri için onu her şeyin üzerinde tutan Yunan anlayışının aksine; akıllı, ahlaklı ve hukuku devletin üstüne yükseltmiş ve buna uygun bir yönetim tarzı ve tavır değişikliği yaratmıştır. (2019a: 5)

Doğa, Aurelius'un düşüncesini yönlendiren merkezi kavramdır. Diğer Stoacılar da olduğu gibi doğaya uygun yaşama, onun ahlakının da temel dayanaklarından biri olmuştur. Ona göre doğa -Herakleitosçuların kabul ettiği gibi- sürekli değişmekte olan bir kozmosdur. Her şey er ya da geç başka bir şeye dönüşerek yok olup gitse de, değişme düzenli ve devamlı olarak hep devam edecektir. Fakat bu yine Herakleitos'ta olduğu gibi bir ölçü içinde dönüşüp değişecektir. Aurelius'a göre bu düzenlilik, evrenin akıl ve zekâ sahibi bir yüce varlık tarafından yönetildiğinin göstergesidir. (Jones, 2006: 504)

Aurelius'a göre var olan ve doğan her şeyin nasıl hızla geçtiğini, doğup hızla yok olup gittiğini sık sık düşünmemiz gerekiyor. Heraklitos'un dediği gibi madde durmadan akan bir ırmağa benzer ve sürekli bir devinim halindedir. Değişkenleri sonsuzdur, hemen hemen hiçbir şey yerinde değil sürekli hareket halindedir. Elini uzatsan tutabileceğin kadar sana yakın olan şey sonsuz uçuruma düşer gibi geçip gitmektedir. Ama bu bir yok oluş değil sürekli bir varoluştur. Böylelikle bütün bunların ortasında gurura kapılmak, çırpınmak ve yakınmak aptallıktır. Bize düşen bu değişimi kabullenmek, doğal akışa uymaktır. (2019b: 74)

Aurelius’a göre erdemli bir birey kendi aleyhine gelebilecek laflar, ayıplamalar ve hakaretler olursa onlara aldırmamalı ve yoluna devam etmelidir. Ancak kendi söylediği ve yapacağı şey doğru ise arkasına dönüp bakmadan doğru bildiği yolda yürümesi gerektiğini önerir. Aurelius’a göre insan kendi doğasının ortaya koyduğu çizgiyi takip ederse söylenene değil yapılan işin doğruluğuna bakmalı ve ölçülü davranmalıdır. İnsan bunu yaparsa topluma ve bireylere faydalı olacak ve böylece ahlaka uygun olarak hareket etmiş olacasayılacaktır. O böylece kötü olan her şeyden uzak durabileceğimizi ve bizim elimizde olmayan şans, mal ve makam gibi şeylere aldırmayacağımızı şu şekilde vurgulamıştır:

Mutlu yaşam ne zenginlikte, ne şöhrette, ne bedensel hazlarda ne de başka bir yerdedir. Onu nerede mi bulacaksın? Sadece insan doğasının gerektirdiğini yapmakta. Peki, nasıl bulacaksın? Güdülerini ve eylemlerini yöneten sağlam ilkelere sahip olarak. Peki, bu ilkeler nelerdir. İyi ve kötüyle ilgili ilkelere bunlar, yani insanı adil, kendini kontrol eden, cesur ve özgür kılmayan hiçbir şeyin iyi olmadığı ve yine insanı bunların tersi kılan hiçbir şeyin kötü olmadığı inancı. (2019c: 117)

Bireyler, ona göre, ilk olarak kendi kendilerine daha sonra da birbirlerine karşı erdemli davranmalıdır. Bunun için doğayı ve değerleri göz ardı etmemek gerekir. İnsanlar istemeden de kötülük yaparlar, birbirleriyle savaşırlar, birbirlerinden şüphelenirler, nefret ederler, birbirlerini yaralarlar, en sonunda ölümler toprağa dönüşürler. (Aurelius, 2019a: 18) Bunun sonu olmadığı için bireyler daha çok doğa yasalarına göre yaşayarak mutlu olabilirler; doğaya uygun olan da budur. Doğaya uygun olarak meydana gelen, kendiliğinden var olan şey hiçbir zaman kötü olamaz. İçimizdeki ahlaksal davranış bütün bireylerin doğasında bulunan kurallara göre birbirimizle olan ilişkilerimizin uyum içinde oluşmasını sağlar. (Aurelius, 2019a: 17)

Aurelius’a göre iyi eğitilmiş, saygılı insan; her şeyi veren ve her şeyi geri alan doğaya itiraz etmek yerine onunla uyumlu olmaya çalışır. Bu yüzden, hiçbir zaman insan doğaya meydan okumamalı ve bunun yerine ona boyun eğerek; onun istekleriyle kendi isteklerini uyum içine sokarak yaşamalıdır. Bunu başaran insan, iyiye yönelmiş ve mutluluğu yakalamış olur. (2019b: 130) Aurelius’a göre, başkası bize kötü bir şey yapması bizim elimizde olmadığına göre bu davranışlar bizim açımızdan iyi ya da kötü olarak görülemez. Ancak bizim başkalarına karşı eylemlerimiz iyi ya da kötünün konusu olabilir çünkü bunlar bizim elimizdedir. Öyleyse insanlar sadece kendi

yaptıklarından sorumludur. Birisi bize bir kötülük yaptığında biz, hangi kötü düşüncesinin onu kötülük yapmaya yönelttiğini düşünmeliyiz. (2019c: 79)

Bütün insanların başına kötülük gelmesinin en büyük sebebi, onların; iyi ve kötünün ne olduğunu ayırt edememeleridir. Ancak iyinin doğasını kavramış ve onun doğru olduğunu; kötünün doğasını iyi kavramış ve onun yanlış bir şey olduğunu bilen kişi asla kötülüğün doğasına yönelemez. Burada tam olarak Sokrates gibi düşünen Aurelius, doğru ve yanlış birbirinde ayırt ederek hakikati elde etmiş oluruz der ki bu “bilgi erdemdir” düsturuna karşılık gelir. Bunu yapmak da evrensel olan ilkeye yönelerek erdeme ulaşmak anlamına gelir. (Aurelius, 2019b: 53) Bu süreci ve bu süreçte yaşanacakları Aurelius şu şekilde özetler:

İnsan doğasının birinci ilkesi toplumsal yarar, ikinci ilkesi bedensel tutkulara direnmek, (...) üçüncü ilkesi ise acele hüküm vermemeye ve kolayca kandırılmamaya çalışmaktır... Yönetici zihnin bu ilkelere sıkıca bağlı kalarak doğru yolda ilerleyecek ve kendisine ait olan ne varsa hepsine sahip olacaktır. (2019c: 105)

Aurelius; insan, hakikatin peşinde koşarak, doğanın kanunlarına göre hareket ederek ve kendi zihnini dışa karşı arındırarak ya da kendini dizginleyerek erdeme ulaşabilir derken; insanı, iyi ve mutlu kılan şeyin haz değil erdem olduğunu ortaya koymuş olur. Öyleyse ona göre, insanı adil, ılımlı, yürekli ve özgür kılan şeylerden başka hiçbir şeyin iyi olmadığını; kötülöklere yol açan şeylerden başka hiçbir şeyin kötü olmadığını öğreten ilkelere uyan kişi mutlu olacaktır. (2019b: 102)

1.3.4. Cicero

Roma Stoasının diğör bir filozofu olan Marcus Tullius Cicero M.Ö 106 yılının Ocak ayında Roma’nın güneydoğusunda bulunan Arpinum kasabasında dünyaya geldi. (Cicero, 2019: v) Babasının ileri görüşlölüğü sayesinde küçük yaştan itibaren okuma yazmayı öğrenerek iyi bir eğitim aldı. M.Ö 90’lı yılların sonunda babası onu kardeşi Quintus Cicero’yla birlikte daha iyi bir eğitim almaları ve politik yaşama atılmaları için Roma’ya götürdü. Aynı zamanda onlar ünlü hatip Lucius Licinius Crassus’un evine yerleşerek hem Latince, Yunanca ve genel anlamda edebiyat eğitimi aldılar hem de retorik, hukuk ve felsefe okudular. Cicero farklı alanlarda eğitim almış olmasına rağmen gençlik yıllarında daha çok felsefeye ilgi duymaya başlamıştır. (Cicero, 2016: 9) Ancak

onun özellikle *Yasalar Üzerine*, *Görevler Üzerine* ve *Devlet Üzerine* yapıtları göstermektedir ki Cicero Stoa felsefesini hukuk ve devlet sahasına taşımıştır. (Skirbekk ve Gilje, 2013:133)

Daha sonraki hayatında, felsefe bilgilerini retorik bilgileriyle pekiştirerek kendini tümüyle devlet işlerine adanmış Cicero; felsefeci, hukukçu, yazar ve politikacı olarak ün kazanmıştır. Cicero, Roma’da ilk savunduğu davayı kazanarak bütün dikkatleri kendi üzerine çekmeyi ve avukat unvanıyla ön plana çıkmayı başarmıştır. (Cicero, 2018: 12) Daha sonraki yıllarda o, Roma’nın siyasi yapısına dair bazı eleştiriler getirdiği için Roma’da kalmaya devam ederse onun için tehlikeli olacağını düşünmüş ve felsefeye olan merakını da bahane ederek Atina’ya kaçmaya karar vermiştir. Uzun süre Atina’da kaldıktan sonra Roma’ya geri dönmek isteyen Cicero siyasi bağlantılarını kullanarak yeniden Roma’ya döner. Roma’da belli bir döneme kadar devletin üst kademelerinde yöneticilik yapan Cicero’nun devlet yönetiminden beklediği şey toplumsal yaşamın adil olması ve eşitlik ilkesinin yasalar vasıtasıyla etkin ve hızlı bir şekilde uygulanmasıdır. Bu sebeple o hem idarecilik yaparken hem de siyasetten kesin olarak çekildikten sonra da hukukun üstünlüğünü savunmaya devam etmiştir. Daha sonra o, kızının (M.Ö 45) ölümü nedeniyle uğradığı hüznün ve acı sebebiyle teselliye tamamen felsefede aramaya başlamıştır. Bu yüzden bu tarihten sonra yazdığı metinler daha tutkulu, daha duygusal ve daha acı ifadeler içermektedir. Onun bundan sonra yazdığı metinlerde öne çıkardığı başka bir husus da felsefeye olan tutkusunun bir işe yaramasına özen göstermesidir. (Gökberk, 2016: 107)

Cicero’nun felsefe tarihinde öne çıkan bir filozof olmasının bir diğer sebebi de onun takip ettiği antik dönem filozoflarının felsefi eserlerinin birçoğunu Latinceye çevirmesidir. Bu yüzden Latince felsefe kavramlarının oluşmasında çok önemli bir yere sahiptir. Onun bu çabaları Romalıların kendi dilinde, felsefe yapmalarını olanaklı kılmıştır. Hemen hemen günümüze kadar alışlagelmiş felsefeye ait birçok kavram ve sözcüğün kaynağında onun belirlediği terimler yer almaktadır. Böylece o, kendi düşüncelerini oluştururken birçok öğretiden etkilenmiş ve onların felsefi eğilimlerine dikkat çekmiştir. Böylelikle Cicero, Yunanlılar ve Romalılar arasındaki ilişkileri yansıtan büyük bir köprü kurmuş ve bu dönemin en önemli özelliği olan toplumsal yaşam felsefesine derinlik kazandırmış ve insan doğasına dikkat çekmiştir.

Her ne kadar bazı felsefe tarihçileri Cicero'yu Stoacı olarak kabul etmese de kendisi etik konusunda Epikurosçulardan çok Stoacılara yakın durduğu için genelde Stoacı olarak kabul edilmiştir. Cicero'ya göre duygu, erdem ve mutluluk arasındaki bağıntı felsefe kaygılarının başında gelir. (Erkızan, Çüçen, 2013: 173) Felsefe, insanı mutluluğa götürecek bir yoldur ancak bu yolun doğa ve erdemle uyumlu olması gerekir. Gerçek mutluluğun biricik kaynağı ve dayanağı da erdemdir. Böylece ona göre, iyi olana, yani erdemli davranışlara yönelerek mutlu bir yaşam sürebiliriz.

Eski Stoa'da olduğu gibi Cicero da mutluluğun biricik dayanağı erdemdir, der. Ona göre de haz, sağlık, zenginlik, saygınlık ve makam gibi dış değerlere karşı dikkatli olmamız gerekir. Onun bu görüşleri Stoanın genel Ahlak felsefesi ile uygunluk içindedir. Ona göre, insanın içten olgunlaşmış olması, benliğini oluşturması ve hem kendisine hem de Tanrı (doğa) özüne uygun yaşaması erdemin bizzat kendisidir. O, doğa derken aslında tanrısal aklı kastetmektedir. Bundan dolayı, yüce ve seçkin bir ruhtan beklediğimiz ahlaki doğruluk genelde bedenden değil ruh gücünden doğar. Ancak beden yine de işe atılmak ya da bir zahmete katlanmak durumunda kaldığında yönlendirmeye ve akla boyun eğbilsin diye eğitime muhtaçtır. (Cicero, 2018: 36) İşte bu görüşlerine bakıldığında onun da Roma Stoası filozofları arasında sayılması gerektiği tezini haklı kılar.

Cicero'ya göre kendini bilmek, bütün değerlerin ve güzelliklerin kaynağı olan insanın kendi öz yapısını ve onu çevreleyen dış dünyayı bilmenin de temelidir. İnsanın kendi yaşamını algılayabilmesi için de felsefi düşünmeye ihtiyacı vardır. Buradaki felsefi düşünme bir amaç değil, yaşamı mutluluğa götüren bir araçtır. Bu düşünme yoluyla insan, acılarına karşı koyma ve acılarını yaşamın iyiliği yönünde dönüştürme bilincini kazanır. Ayrıca insan beden ve ruh gibi ikili bir bileşenden meydana geldiği için ruh tek başına mükemmeliyete ulaşamaz ve insanı mutluluğa götüremez. İşte bu yüzden beden ve ruhun her ikisinin birlikte eğitilmesi şarttır. Ancak ruh tanrısal aklın hikmetini taşıdığı için bedenden üstündür. (Aydın, 2011: 42)

Ayrıca Cicero'ya göre, bireysel ve toplumsal olan arasında da bir bütünlük vardır. Bu yüzden onun ahlak anlayışında bireysel olgunluğun tamamlayıcısı toplumsal adalettir. Toplumsal adalet ise ona göre en büyük erdemdir. Dolayısıyla o, toplumsal adalet kavramından bahsederek, Platon'dan sonra ikinci kez, felsefeyi bireycilikten

kurtaran düşünür olma özeliğini kazanmıştır. (Aydın, 2011: 43) Cicero'nun metinlerinden de anlaşıldığına göre toplumsal adaletin sağlanması ve herkese eşit davranılması devletin görevidir. Bunun içinde devletin, öncelikle hukukun üstünlüğünü sağlaması gerekir. Nasıl ki tanrısal zihin kusursuz olan yasalar koymuş ise aynı şekilde bilgelerin zihni de bu şekilde kusursuz yasalar koyabilir. Bu yüzden bilgiler de kural koyucular olarak tanrısal yasalara boyun eğmek zorundadır. Elbette bilgelerin tanrısal yasalara uyan zihinleriyle koydukları yasalar; vatandaşların esenliği, devletin güvenliği, insanların huzurlu ve mutluluğunu sağlamak için konduğundan vatandaşların bu yasalara uyması zorunludur. Böylece devlet, bireylerin bütün hak ve hukukunu koruyarak toplum içindeki yıkıcı ve haksız davranışlara hukuka göre ceza vererek toplumsal adaleti sağlar. (2019: 38) Görüldüğü gibi Cicero tek tek bireyler yanında devlet ve toplum gibi sosyal yapı kavramlarını da felsefeye konu etmiştir.

Roma Stoası filozoflarının şu ana kadar ortaya konan biyografileri ve genel felsefi görüşleri birlikte değerlendirilecek olursa görülecektir ki onların birbirinden derece olarak farklılık arz etse de en temel ortak özellikleri, haz karşıtlığı, akla ve doğaya uygun yaşama ve erdemleri yüceltmedir. Onların bu haz karşıtlığı ve buna paralel olarak oluşan asketik hayat anlayışları pek çok yönden Kiniklerden alınmış olsa da Kiniklerde olduğu gibi kurulu düzenin reddedilmesi şeklinde bir anarşizme varmadığı gibi nezaket ve görgü kurallarının hiç sayılması şeklinde medeniyet karşıtlığına da varmamıştır. Onların, mal, mülk, makam, ün ve hazza dayalı bir hayata karşı olmalarının asıl sebebi, bu şeylerin insanları erdemli davranışlardan uzaklaştıran bir güce sahip olmasından kaynaklanır. Onlar bu konularda aşırı gitmek yerine, dünya malına ve mülküne mümkün olduğu kadar az ihtiyaç hissedecekleri bir kendine yeten hayat önermeleri ve bizzat bu hayatı pratik olarak yaşamaları onların aylaklığa varmayan ama onun temel erdemlerden saydığı kendine yetme erdemini benimseyen samimi düşünürler olduklarını göstermektedir.

II. BÖLÜM

2. ROMA DÖNEMİ STOASINDA ASKETİZM VE HEDONİZM GERİLİMİ

Genel özelliklerini birinci bölümde detaylı olarak anlattığımız Seneca, Epiktetos, Marcus Aurelius ve Cicero gibi Roma Stoasının önemli filozoflarının ortak özellikleri ilk ve orta dönem stoacılarının yaptığına aksine; mantık ve fizikten çok ahlak felsefesini ön plana çıkarmış ve onu sistematik hale getirmiş olmalarıdır. Onların felsefesinde aynı zamanda doğa, akıl ve ahlak birbiriyle yakından ilgili (temaslı) ve birbiri içine girmiş kavramlar olduğundan iyi olan insan doğası, ahlakı ortaya çıkaran asıl güç olarak görülmüştür. İnsan fitratına uygun olmayan davranışlar ise, onlara göre, kötülüğün asıl müsebbibidir. Onlardaki bu ortak kabul, yukarıda geçtiği gibi, onların panteist ontolojilerinin bir uzantısı olarak görülebilir.

İnsanın bu dünyadaki serüveniyle birlikte ortaya çıkan haz ve acı duygusu felsefeye, özellikle sofistler aracılığıyla konu edilmiş ise de aslında her medeniyet ve kültürde; bilgiler, filozoflar, psikologlar ve din adamları haz ve acıyı düşüncelerine konu etmişler ve ona farklı şekillerde yaklaşmışlardır. Felsefe tarihinde kimi filozoflar Hedonizmi savunurken kimileri ise hedonizmi eleştirerek asketizmi yüceltmişlerdir. Bunların başında Sokrates, Platon ve Aristoteles'in insan felsefesinde etkilenen Stoa Okulu gelmektedir. Stoacılara göre, hazza yönelen bir insan duygularıyla hareket etmiş olacağından kendi doğasını ihmal edecektir. Bu yüzden insanı diğer canlılardan ayıran akıllı olma özelliği de ihmal edilmiş olacaktır. Ayrıca duygularıyla hareket eden bir kişi özgürlüğünü kaybetmiş ve hazzın kölesi olmuş demektir. Bundan dolayı bir kişi duyguya esir olduğu sürece gerçek mutluluğa hiçbir zaman ulaşamaz ve mutluluğa ulaşamayan kişi de istese bile, doğru bilgiyi de elde edemez. Dolayısıyla insanın (1) doğaya uygun olarak yaşaması, (2) asketik bir hayatı tercih etmesi, (3) haz ve onun sebep olduğu gerilimden kaçınması gerekmektedir. Şimdi bu üç hususun üç ayrı alt başlıkta incelenmesine geçebiliriz.

2.1. Doğaya Uygun Yaşamak

Stoa filozoflarının Ahlak felsefesinin ana kuralı erdem için erdem olan ahlâkî idealizmdir diyebiliriz. Bu idealizm “en yüksek iyi” olarak adlandırılır ki çoğunlukla herhangi bir fayda beklemeden kendi kendisi için yapılan erdemli davranışları hedefler. Bu anlamda bu idealizmin amacı değilse de nihai sonucu huzur ve mutluluktur. Mesela Seneca’ya göre eğer biz hazzı, ne erdemin nedeni ne de ödülü olarak alırsak; o zaman onu sadece kendisi için istemiş oluruz. Seneca bu fikrini şöyle temellendirir:

En yüce iyi onu tercih eder ve en iyi zihnin buna eğilimi vardır; zihin rotasını tamamlayıp kendi sınırları içinde sağlamlaşınca en yüce iyi tamamlanmış olur ve daha fazlasını istemez, zira bu bütün dışında hiçbir şey yoktur ki sınırın ötesinde de başka bir şey olsun. (2019b: 14)

Burada en yüksek iyi, hazla değil erdemle ilişkilendirilmiştir. Weber’in ifadesiyle, genel olarak Stoacıların gözünde, doğanın verdiği güzel ve iyi olanı elde etmek için de öncelikle ölçülü davranmak şarttır. Bu da bir ödev olarak yerine getirilen erdemin habercisidir. Bunların dışında kalan her şey: sağlık, servet, şeref ve zevk gibi kıymet arz etmeyen arzu ve isteklerimizin yönelttiği davranışlar ise kötüdür. (1998: 95) Burada, iyi ve kötü kavramların karşıtlığı üzerine kurulmuş olan ana kriteri doğaya ve akla uygunluk olan bir Ahlak öğretisi ile karşılaşırız. Akla dayanmak, insanı insan yapan doğasına dayanmak anlamına geldiğinden, kendi doğasına uygun davranmayan birey aynı zamanda iyiye yönelmeyen insan olarak görülür. Bu yüzden akla ve doğaya aykırı davranan kimseler, Stoacılara göre asla huzur bulamaz ve mutlu olamazlar.

Roma Stoacıları iyi ve kötünün kendi başlarına bir erdem olarak görülemeyeceklerini ancak doğadan hareketle doğal olan erdemlere ulaşılabileceğini savundukları için sonuç olarak erdemli davranışları iyi, erdemsizleri ise kötü olarak değerlendirmişlerdir. Bunların dışında kalan şeylerin *adiaphoros*² olduğunu yani ne iyi ne de kötü olarak değerlendirilemeyeceklerini belirtmişlerdir. (Molacı, 2020: 211) Aurelius’a göre, bu şeyler eğer gerçekten iyi olsaydı insanın bunlardan herhangi birbirine duyduğu hazzı sınırlandıran kişi iyi bir insan sayılmazdı. (2019a: 24) Bu açıdan bakıldığında *adiaphoros* terimi, aynı zamanda insanların değerden bağımsız;

²Ayrıca bu kavramla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Epiktetos, *Söylevler*, çev. Birdal Akar, (2. Basım), Divan Kitap, Ankara, 2013: 85.

özgürlük dünyasını temsil eden yani o şeylere sahip olup olamamada insanları serbest bırakan bir duruma karşılık gelir. Epiktetos'ta bu kavramın anlamı şöyle dile getirilir:

Şeylerin bir kısmı iyi, bir kısmı kötü ve üçüncü bir kısmı ise ne iyi nede kötüdür. İyi olan kısmını erdemler ve erdemlerin doğurduğu şeyler oluşturur; kötü olan kısmını ahlâksızlıklar ve onların doğurduğu şeyler; ne iyi ne de kötü olan kısmını ise erdemlerle ahlâksızlıklar arasındaki yerde bulunan zenginlik, sağlık, hayat, ölüm, haz ve acı oluşturur. (2013: 197)

Demek ki, Stoacılara göre doğaya uygun yaşamak için akla dayanmak gerekir ancak bu yeterli değildir. Kişi akla uygun olan davranışları gerçekleştirmek için de erdemlere sahip olmalıdır. Bu yüzden her Stoacı filozofun en önemli amacı bu erdeme ulaşmanın yol ve yöntemini ortaya koymaktır. Onların genel görüşü, insanı insan yapan ve onun doğasının gereği olan davranış şekli hazzardan kaçınmaktır. Nitekim onlara göre doğaya uymayan haz ve arzular; erdeme dayalı, ölçülü ve akıllı davranışlara da uymazlar. İşte Stoa felsefesinde bireyin yaşadığı kısa süreli gerilim tam da bu hazzla yaslanan duygular yerine insan doğasını temsil eden, akla dayalı, asketik (çileci) yönelimden doğar. Ancak bu kalıcı olmayan gerilim yönetilebilirse ileride hazzdan doğacak sürekli bir gerilimi yok edecek güçtedir. Bu durum yine Epiktetos tarafından şu şekilde açıklanmaktadır:

Bir hazzın görünümüyle karşılaştığında, kendini korumaya al, zira genel olarak tüm görünümeler hazzla birlikte seni sürükleyebilir. Haz unsuru vaktinden çalmasın, seni geciktirmesin. Zamanını sıralı iki dilim hâlinde düşün, birinde haz duyacaksın, ikincisinde haz tükenince pişman olup kendinden nefret edeceksin; böyle bir hazzdan uzak durduğunda bu iki zaman diliminden ne kadar keyif duyup tatmin olacağını düşün. Buna karşın haz duyman için şartların uygun olduğunu hissediyorsan, hazzın cazibesinin, tatlılığının ve ayartıcılığının sana üstün gelmesine izin verme, bu düşüncenin karşısına hazzı yenme bilincinin ne kadar da iyi olduğu düşüncesini koy. (2019:19)

Roma Stoasında, doğaya ya da akla uygun yaşamak sadece kendi doğamızı tanımak ve ona uymak olarak anlaşılmamaktadır. Onlara göre, biz aynı zamanda evrenin bir parçası olduğumuzdan -bizim doğamız- evren dediğimiz diğer doğanın yani fiziki dünyanın bir parçası durumundadır. Her iki doğanın da arkasında onları o şey yapan bir akıl, yani Herakleitosçu adlandırma ile Logos vardır. Fizik konusunda kendisine yaslandıkları Herakleitos'ta olduğu gibi Stoacılarda da Logos, evrensel akıl olarak kabul edilmiştir. Bu yönüyle hem insan doğası hem de evrensel doğa (Logos)

akıl olmaları bakımından ortakdır. Bu yüzden, bizim yaşam alanımızın içinde veya dışında olan bütün olaylar bizi şu ya da bu oranda etkilemektedir. Çünkü var olan bütün olaylar bir zincirin halkası gibi birbirini takip eder ve etkileşim içinde gerçekleşir. Aklını kullanan insan ile doğaya uygun yaşayan insan bu yüzden aynı yolun yolcusudur. Stoacı filozoflar evrene yönelik teleolojik yaklaşımların sonucunda, dünyayı bir amaca göre düzenlemiş rasyonel bir sistem (Cevizci, 2011: 151) olarak gördükleri için böyle düşünüyorlardı denebilir.

Roma Dönemi Stoacıları doğaya uygun davranmayı aynı zamanda kadere uymak olarak da kabul ederler. Onlarda doğadaki determinizm ile kader aynı şeydir. Bunun sebebi onların ontolojisinde aranmalıdır. Bu, Âlem ile Tanrı bir ve aynı şeydir diyen Stoacıların panteist olduklarının delilidir. O halde Tanrının ilahi kadere ile doğanın determinizmi birleşmiştir, diyebiliriz. Stoa felsefesini değerlendirirken onların bu özelliklerini hep göz önünde tutmak gerekir. Dış dünyada olup biten her şey bizim dışımızda gerçekleşiyor ama rastgele değil; bir yasaya ve akılsal iradeye göre. Bu yüzden, bütünü bir parçası olan insanın, doğanın amacına uygun olarak davranması için akla uyarak yüksek iyiye yönelmesi istenir. Bunun yolu, eylemlerinde doğaya uygunluk ilkesini benimsemek ve hazdan uzak durmaktır. Bu da duyguları değil akıl ve mantığı takip etmek ve ne kadar çetin olursa olsun erdemin sağladığı ölçülü eylemlere yönelmek anlamına gelir. Sonuç itibarıyla, insan iradesinin doğaya uygun işlemesi aynı zamanda Tanrının iradesine uymak anlamına gelir (Cevizci, 2011: 151). Ancak; bunun için ayartıcı olan dünya malını, makamını ve bedensel hazları terk etmek gerekir ki bu da yukarıda geçtiği gibi, sürekli gerilim doğuran bir durumdan kurtulmak ve iradeyi, ilahi olana bağlayıp rahatlamak anlamına gelir. Yani burada söz konusu olan arzu ve isteklerin baskısı insanda gerilime, bugünkü deyimle strese yol açarken; Stoacı hayat tarzını benimsemiş olanlar belli bir eğitim süreci sonunda bundan kurtulmuş olurlar.

Roma Stoacılarının Ahlak felsefesinin temel kavramı doğa ve doğaya uygun yaşamak olduğuna göre; onların ahlak anlayışı da insanın doğasını -içinde yer aldığı- bir parçası olduğu evreni anlaması ve ona uygun yaşaması ile gerçekleşecektir. Fiziğin sistem içindeki önemi de buradan kaynaklanır. Bu olup bitenler aklın kavrayabileceği hususlar olduğu için doğaya uygun olan akla da uygundur. Ancak akıl bu uygunluğu kendi başına sağlayamayacağı için erdemlerin aracılığına ihtiyaç duyar. Bu nedenle

Roma Stoacıları için de klasik dönemde olduğu gibi bilgelik, cesaret, adalet ve ölçülülük temel erdemler olarak kabul edilmiştir. Çünkü hazların kontrolü bu temel erdemler sayesinde gerçekleşir. Seneca bu hususu şu cümle ile ifade eder: “Erdem önde gitsin, işaretleri taşınsın. Hazzımız da olacaktır, ancak onun efendisi ve dizginleyeni olacağız, bir şey bizi ikna etmiş olacak, hiç zorlamayacak.” (2019b: 20)

Sonuç olarak Stoacılar göre, doğaya uygun yaşamak doğadaki aktif ilke olan ve insan ruhunun da kendisinden pay aldığı Logos’a uygun yaşamak demektir. Akıl; doğayı ve onun doğasının yapısını ortaya çıkaracak, onun bilgisine ulaşabilecek ve bireyin ona göre eylemesini sağlayacak bir yeti olması dolayısıyla doğaya uygun olan ona da uygun gözükecektir. Bu yüzden Sokrates’in ahlak anlayışından oldukça etkilenen Stoacılar için de mutluluğun temeli erdemde, erdemin temeli de sağlam ve doğru bilgede aranmaktadır. Roma Stoacıları bu bilginin doğaya uygun olduğunu savunmaları nedeniyle; doğru bilgiyi, doğru düşünme ile de ilişkilendirmişler ve onu da bir nevi erdemli davranış olarak yorumlamışlardır. Şimdi onların bütün bu amaçlarını gerçekleştirmek için duygulara değil de akla uygun yaşamayı mümkün kılan ahlak felsefelerinin asketik boyutu ile ilgili değerlendirmelerine bakalım.

2.2. Asketik Hayat

Genel olarak insanın dinsel bir amaçla kendini sıkıntıya sokması, birçok gereksinimlerinden yoksun bırakması asketizm olarak adlandırılmıştır. En eski çağlarda günümüze kadar süregelen bu inanç, çile çekmekle dinsel bir aşamaya erişme ereğini içerir. Çile kavramı, Farsça kırk anlamına gelen *çihil* sözcüğünde türemiş olup İslam tasavvuf geleneğinde kırk gün kırk gece inzivaya çekilmek olarak ifade edilen teknik bir anlam kazanmıştır. (Hançerlioğlu, 2000: 105) Öyleyse asketizmi, kişinin ahlak bakımından yetkinleşmesinin yolu olan bedensel hazlardan yüz çevirip düşünsel ya da tinsel hazlara yönelmesi olarak tanımlayabiliriz. Dinsel ya da ahlaki olsun, yüksek bir amaç uğruna dünya nimetlerinden el etek çekmek ve dünya işlerinden uzak durmayı savunmak; insanın içgüdülerinin ya da tutkularının üstesinden gelebilme amacına yöneliktir. Bunu, insanın doğal isteklerini yenip tinsel benliğini bulmak için yaşama ve dünyaya ilişkin derin bir içgörü edinmek adına bireyin yöneldiği; kendini aşma girişimi olarak da görebiliriz. (Güçlü vd., 2003: 316)

Ahmet Cevizci, asketizmin genel olarak; bireyin gelişme ve yetkinleşmesi için rahatlık, iyi giyim ve yeme-içme gibi arızı kabul edilen öğelerin yadsınması ve konforlu koşullardan vazgeçilmesi olarak tanımlar. Bu, ona göre, kişinin ahlaki bakımdan gelişmesi ve olgunlaşması için, iradesini bu şekilde sıkı bir disiplin altına sokması ve bedensel ihtiyaçlarını en aza indirmesi çabasını ifade eder. Yani kişinin tinsel olan Tanrıya ulaşması için bedeni ve bedensel ihtiyaçları küçümsemesi gerekir. Bu sayede manevi varlığın kaynağı olan ruhun güçlendirilmesi ve duyumsal hazların ise küçümsemesi ya da yok sayılması için uygulanan hayat pratikleri asketizm olarak adlandırılmaktadır. (Cevizci, 2005: 412)

Buradan anlaşıldığına göre asketizmin temel tavrı haz karşıtlığıdır. Fakat bunun insanın hayatietini devam ettirmesine mani olacak kadar hazzı reddetmek olmadığını vurgulamalıyız. Seneca bu hassas durumu, hazzın övülmesinin tehlikeli olduğunu çünkü övgünün ancak soylu ilkelere ait bir sıfat olabileceğini bildirerek açıklamaya çalışmıştır. (2019b: 18) Bunlar pek çok kültür ve medeniyet dünyasında az yemek, az uyumak, az konuşmak ve bedensel arzu ve istekleri sıkı bir kontrole tabi tutmak, kısacası hazları terk etmek anlamına gelmektedir. O halde işe hazın ne olduğunu açıklayarak başlamak uygun olacaktır.

Her ne kadar Stoacılar da asketizm, diğer pek çok felsefi ve dini mistik hareketlerde olduğu gibi katı kalıpları olan çileci ritüeller içermese de çok güçlü bir eğitim ve alışma süreci gerektirmektedir. Bir ihtiyacın veya arzunun tatminine bağlı olarak ortaya çıkan ve aynı zamanda hoş giden bir şeyin yarattığı ya da bizde uyandırdığı keyif verici bir duygu olarak adlandırılan hazzı yönelme, bir şekilde engellenmelidir. Roma Stoacılarının şiddetle hazzı felsefeye karşı çıkışının altında yatan asıl sebep de budur. Ancak Stoacılar, Hint mistiklerinin ya da bazı Müslüman sufilerinin önerdiği anlamda, dünyadan tamamen el etek çekme biçiminde değil de dünya nimetleri olan mal, mülk, makam, haz, arzu ve isteklerinin akıl üzerindeki baskısını azaltmak ya da yok etmek suretiyle ayartıcılığını kırma ereği düşüncesindedirler. Ancak dünyanın ayartıcı gücünden kurtulmak için inziva gerekiyorsa onlar bunu da kabul etmektedir. Mesela Seneca'ya göre, insan gerektiğinde kendini her şeyden arındırarak inzivaya çekilmeli ve hazzın ayartıcılığından kurtulmalıdır. O, *İşsizliğe Övgü* adlı eserinde gerekirse insanın kendini iş güç

sıkıntısından kurtararak yahut bunlarla bağıını tamamen keserek hırsla yöneldiği dünya nimetlerini bir kenara iterek mutlu olabileceğini göstermelidir, diyerek, inziva hayatını onaylamaktadır. O; inzivayı, bir şöhret yolu olarak değil de kendini her şeyden dizginleyerek, nefsin kontrol altına alarak ve iyi olana yönelerek huzur bulduğu yer olarak tanımlar. Nitekim ona göre birey, şan ve şöhretin ya da dünya nimetlerinin peşini bırakmadan inzivaya çekilirse bunlar; sürekli onun aklını kurcalayacak, onu hep geçmişe götürecek ve haliyle duygu, aklın önüne geçecektir. Bu şekilde zihin berraklığı bulan kişinin manevi tadı alması mümkün olmayacaktır. Ancak Seneca'ya göre kişi bir ahlak anlayışı çerçevesinde hareket ederse inzivanın manevi değerine ve huzuruna ulaşmış olur. (2019h: 31-32)

Aslında yukarıda ifade edilen hususlar genel olarak bilgelerin özellikleridir. Nitekim bu konuda Seneca, Stoacıların zorluklara yenilmeyen ve yeryüzündeki hazlar ile zaferleri küçümseyen Cato gibi insanların aynen Herkül gibi kahramanlar olduklarını savunmaktadır. Çünkü onların gözünde bilgiler haksızlığa ve hakarete uğraması mümkün olmayan kişilerdir. (2019d: 4-5) İşte bu iradeli davranışların kalıcı ve sürekli olması da onlar için ancak erdemli davranışların bireyde alışkanlık oluşturacak şekilde benimsenip özümsemesine bağlıdır.

Fakat yukarıda geçtiği gibi, bu tam olarak insanın dünyadan el etek çekmesi anlamına gelmez, çünkü insanın ayakta kalabilmesi ve yaşam mücadelesini sürdürebilmesi için yeme, barınma, giyim vb. birçok ihtiyacı gidermesi de gerekir. Ancak insanın bu şekilde tutkularından kurtulabilmesi, ihtiyaç hissettiği şeyleri karşılama konusunda ölçülü davranabilmesi için herkesin üzerinde uzlaştığı ve aklın da tasdik ettiği erdemlere ihtiyaç duyulur. Özellikle insan için temel ihtiyaç olmayan bedeni zevkler, keyfe düşkünlük, içki, makam ve mülk sahibi olma arzusu, şan ve şöhret kazanma hırsı gibi insana haz veren şeyler, ihtiyaç olmadığı gibi bunlar insanın doğasına da aykırı olan şeylerdir. Bunlara, yani bedensel hazlara yönelen kişi iradesi dışına çıkmış olur ki bu aynı zamanda özgürlüğün ihlalidir. Aurelius'a göre bu durumda olan bir kişi; ihtiyaçlar karşısında ölçüyü kaçırmamalı, hemen kendi içine çekilmeli, yani doğası ile uyum sağlayarak o ihtiyaca ya da nesneye egemen olmalıdır, (2019b: 79) diyerek insan doğasına ve onda var olan bilgiye dikkat çekmektedir. Aynı konuda

Epiktetos ise kişi ihtiyaçlarını kontrol edemezse, o ihtiyaç ya da nesnenin o kişiye egemen olacağını savunur.

Roma Stoacılarının belirttiği bu davranış biçiminin doğal olarak insanda bahsettiğimiz strese sebep olacağı ve bu stresin de o kişiye gerilime sürükleyeceği açıktır. Ancak bu gerilim, hazzın sonunda yaşanacak gerilimle kıyaslanamayacak kadar küçüktür. Çünkü Epiktetos'a göre kişi bir hazzı tatma anını ve hazzın bitiminde yaşayacağı pişmanlığı ve rezaleti birlikte değerlendirmelidir. (akt. nal, 2015: 74) Seneca'ya göre ise hazzın yokluğu epikrclere işkence gibi gelir, fazlalığı ise onların boğazlarını sıkarak her iki durumda da gerilim yaşamalarına neden olur. Yani hazdan mahrum kalınca zavallı, hazdan boğulunca daha zavallı olurlar. (2019b: 20) Bunun için insanın hazza yönelmeden hemen önce iyice düşünüp taşınması ve bir irade ortaya koyması gerekir. Burada denge ve hayatta kalma güdüsü çok önemlidir. Stoacılar, canlılar doğar doğmaz kendi varlıklarını koruma eğilimine yönelik olduklarını söylerler. Örneğin ocuklar henüz hazzı ve acıyı tanımadan önce bile kendi varlıklarını içgüdüsel olarak korumaya çalışırlar. Onların gözünde, bu amacın dışında kalan ya da bu amacı engellemeye kalkan her şey kötüdür. Hayatta kalma güdüsü ise yine insan doğasının bir parçasıdır. Böylece Stoacılar göre, hazcılarının iddia ettiği gibi iyinin ve kötünün ölçüsü, haz olamaz. Tam tersine iyi ve kötünün ölçüsü yaşamın kendisidir. (ağlar, 2019: 68).

Cicero'ya göre hayatta kalmayı mümkün kılan bu güdünün dışında kalan bütün arzu ve isteklerin beslediği hazlar reddedilmeli ve insan doğasında var olan erdeme yönelmenin n açılmalıdır. Bu konuyu şu şekilde açmaktadır:

Hiçbir yarar durumunun ahlaki doğrulukla çelişmeyeceğini göstermemiz gibi, her hazzın da ahlaki doğrulukla çeliştiğini söyleyebiliriz. Bu yüzden Calliphon ile Dinomachus'un ayıplanmayı fazlasıyla hak ettiğini düşünüyorum, zira bu kişiler hazzı ahlaki doğrulukla, detada insanı hayvanla bir tutarak aradaki uzlaşmazlığı ortadan kaldırmak istemişti. ... Bununla birlikte hazzın yarar görüntüsünde olduğu sylenabilir, ancak haz asla ahlaki doğrulukla bir araya gelemmez. Hazza dönük bir hareket belki bazen renk katabilir, ama asla yararlı olmayacaktır. (2018: 161-162)

Stoacılar dış dünyayı yanılıtcı bulurlar çünkü dış dünya genellikle hazlar aracılığıyla güzel görünür. Her türlü hazzın onları yanılttığını ve kötüye sevk ettiğini düşündükleri için de nesnelerin görünümündeki o güzelliğe kendini kaptırmayarak

yaşamayı önerirler. Bu yüzden görünüşteki güzelliğe yani hazlara direndikleri için insanların yine de gerilim yaşayacaklarını kabul ederler. Bu durumdan kurtulmak için onlar var olanları akıl (doğa) yoluyla değerlendiren ve bir bütün olarak gören ilkeler geliştirmeye çalışmışlardır. Mesela, Cicero'ya göre, haz arzusunun insanı göze almaya zorlamadığı hiç bir suç ve kötü eylem yoktur. Fuhşu, zinayı ve her türlü rezillikleri ona göre sadece haz tetikler başka güdüler değil. Doğa ya da Tanrı, insanı her şeyden daha üstün tutarak akıl vermiştir. (2017: 21) Bu yüzden insan, akıllı aracı kılarak hayvani duygulardan uzak durmalı ve onun kontrolünde, her durumda erdemlerin eşliğine uyarak hareket etmelidir. İnsan doğasına uygun olan da zaten budur.

2.3. Haz ve Gerilim

Hoşa giden bir şeyin yarattığı ya da bizde uyandırdığı duygu yoğunluğu genellikle haz olarak tanımlanmaktadır. Bu yönüyle haz, acının karşısında yer alan ve psikolojik bir olgu olarak insana çekici ve sevimli gelen; tatlı ve keyif verici bir duygudur. Bu aynı zamanda insanın bir arzusunun ya da isteğinin tatmin edilmesi ya da bir ihtiyacının karşılanması sonucu yaşanan sevinç halini de temsil eder. İrادی bir tercihin hayata geçirilmesinden kaynaklanan hoşnutluk duygusu da çoğunlukla kişiye hazzı yaşatır. Fakat bu sonuncuları haz olarak değil de mutluluk olarak tanımlamak daha uygun gözükmektedir. Çünkü haz, çoğunlukla bedene bitişik halleri temsil ederken; sevinç ve mutluluk daha çok manevi yönelimlerde kendini gösterir. Bunlardan hareketle hayatta peşine düşülecek biricik iyyinin haz olduğunu savunmak, bu ilkeyi benimsemek ve özellikle duyumsal hazzı yani bedene bağlı maddi hazları en yüksek değer olarak görmek; kelimenin gerçek anlamıyla bir kişiyi hazzı yapar. Ayrıca, acıdan kaçınmak ya da acıdan kurtulmak da bir tür haz olarak görülür ki Stoacıların muarızı olan Hazzı Epikürcüler bu görüştedir. (Cevizci, 2005: 805-806) Ancak bu acıdan kaçma ya da kurtulma durumu hazzdan ziyade sevinç kavramıyla ifade edilebilir. Epikürcülere göre, yaşamda peşinden gidilecek tek şey hazzdır ancak herkes hazzın bu nihai amacını gerçekleştiremeyeceği için hazzcılığın en asgari hedefi hazzı kavuşmak değil acıdan uzak olmak durumudur.

Hayatta, ahlak alanında gerçekten kendisi için istenen tek şeyin haz olduğunu ve bunun aynı zamanda en yüksek iyi olarak görülmesi gerektiği tezini savunan Hazzı felsefe genellikle Hedonizm olarak adlandırılır. Haz ve zevk anlamına gelen Grekçe

hedone teriminden türeyen bu kavram Grekçeden Türkçeye; haz, zevk, hoşlanma, neşe ve sevinç anlamlarının karşılığı olarak geçmiştir. İlk olarak hedonizm terimini ortaya çıkaran Sokrates'in öğrencisi Aristippos'tur. Peters'in ifade ettiğine göre, hazın insanın ereği olması imkânı konusunda yapılan ilk tartışmalar Sokrates ve Sofistler kuşağında doruk noktasına varmıştır. Ancak her bireyin haz aldığı şeyler farklı olduğu ve bu yönelim öznel bir yön taşıdığı için (2004: 137) tümel bilgiye konu yapılmamıştır.

Stoacıların kendi ahlak sistemlerinde hazzın ve bedensel arzu ve isteklerin yadsınması veya Hazcılıkta olduğu gibi hazların kısa sürmesinden dolayı ortaya çıkan memnuniyetsizlik ya da istenmeyen halin sonunda yaşanan duygu durumu, gerilim olarak kabul edilir. Ancak daha teknik bir kullanımıyla gerilim, çoğunlukla bir gereksinimin gideril(e)memesi, beklentilerin karşılanmaması veya davranışların sınırlandırılması ya da engellenmesi yüzünden ortaya çıkan duygusal yoğunlaşmayı ifade etmek için kullanılmaktadır. Kısacası kişi bir ihtiyacını karşılamak istediğinde ya da bir arzusunu gerçekleştirmek istediğinde kendi içinden ya da çevresinden gelen engellemeler yüzünden uyumu bozulabilir ve benliğinde gerginlik meydana çıkabilir. Bu durum onun uyumunu sağlayan savunma kaynaklarını yıpratıp kişilik yapısı ve işlevlerinde köklü değişim ve çöküntülere yol açabilir. İnsanla birlikte diğer canlılarda da bulunan bu duygu durumu onu gerilime sokar. (Bakırcıoğlu, 2012: 570-1196) Necati Öner'in ifade ettiği gibi, bugün çokça kullanılan stres terimi de dıştan gelen bir saldırı, baskı ve etki karşısında insanda oluşan bir gerilim durumunu ortaya çıkarır. Aynı zamanda alt üst olma ve normalin dışına çıkma hali olarak da tanımlanan stres, insanın bu dış etkiye karşı reaksiyonudur. Bir tür gerilim hali olan bu stres hali hem bedende hem de ruhta tezahürleri olan bir haldir. (1988: 11)

Öyleyse stres de organizmanın bedensel ve ruhsal sınırlarının tehdit edilmesi ve zorlanması ile ortaya çıkan bir gerilim durumunu ifade eder. Böylesi tehdit ve zorlamaların da yol açtığı stres ve gerilim anında canlı, kendini korumaya yönelik bir tepki zincirini harekete geçirmeye başlar. (Baltaş, Baltaş, 2013: 23) Böylelikle stres oluşturan bir olay farklı bireylerde farklı tepkilere yol açabilir. Bu tepkiler sonucunda insanın psikolojik bütünlüğünü oluşturan düşünce, duygu ve davranış değişiklikleri iyi bilinip tanınmazsa o kişiye yardım etmek zorlaşır. Çünkü stres, olayın olduğu ortamda ne bulunduğuyla ilgili olarak değil; insanın olana nasıl tepki verdiğine bağlı olarak ortaya çıkar. İşte bu ve benzeri durumlar insanda gerilim duygusu oluşturur. (Baltaş,

Baltaş, 2013: 32) Böylelikle bu gerilimden yola çıkarak ruhun bir dış olay nedeniyle dönüşümünden söz edebiliriz. (Brun, 2018: 44)

Ancak gerilim, Stoacılar da olduğu gibi, sadece dışsal değil içsel etkiler de içerebilmektedir. Aslında insanın günlük hayatta karşılaştığı her olay az ya da çok bir gerilim oluşturur çünkü insanda oluşmuş olan denge durumu sürekli bozulmaktadır. Ancak bu gerilim bireyin akli kontrolünü kaybettirmedeği müddetçe bir psikolojik rahatsızlık olarak görülmez. İşte Stoacıların asıl amacı akla ve doğaya uyarak yaşamak ve ahlaki olgunluğu temsil eden erdemli davranışlara yönelmek suretiyle bu gerilimden kurtulmak mümkündür. Bunun için önce gerilim kaynağı olan, haz, arzu ve isteklerin baskısından benliğin kurtarılması icap eder. Ancak bunun için ilk olarak hazdan ve dünya nimetlerinden uzak durmanın yarattığı kısa süreli gerilimi göze alarak işe başlamak gerekir.

Stoa okulu genel olarak mutlu bir yaşamı doğru ve kesin yargılara dayandırmaktadır. Ancak böylesi kesin yargılara varabilmek için zihnin berrak bir halde olması, olup bitenleri doğru algılaması gerektiği vurgulanır. Bunun için de hayatımız boyunca bizi etkileyen duyguları yok etmek yerine bunların tesirlerine karşı uyanık ve tetikte olmak gerektiğini savunurlar ki bu durum da ister istemez insanda gerilime yol açacaktır. Seneca'nın dediği gibi, insanlar hangi tutumu benimserse benimsesin kendi duruşunu ve davranışını korumalı, öfkelenerek intikam almaya kalkışmamalıdır. Bunu yapamaz ise duygularına yenik düşer ve talihin saldırılarına maruz kalır. (Seneca, 2019b: 10)

Başta Epikürcüler olmak üzere, Roma Stoacılarının hazcı filozoflara karşı çıkmalarının asıl nedeni; onların insanı doğal olan aklını kullanmaktan çok duyguya önem vererek, zevk peşinde koşmaya devam etmeleri ve haz ile erdemleri birleştirmeleridir. Hâlbuki Stoa felsefesinin fikir babası olan Kinikler, aksine; gerilime sebep olan ıstıraplardan kurtulmanın tek çaresi olarak haz, arzu ve zevkten kaçınmayı öğütlemişlerdir. (Lenoir, 2016: 20) Kiniklerin felsefesini Schopenhauer şöyle özetler:

Kinikler hazzın olumsuz, acının olumlu olduğu gerçeğini derinden kavramışlardı; bu nedenle felaketlerden kaçınmak için tutarlı bir şekilde her şeyi yaptılar; ama bunun için hazları bütünüyle ve bilinçli olarak aşağılamayı da gerekli gördüler; çünkü hazlar onlara göre bize acı veren tuzaklardı. (2015: 155)

Stoacı Seneca da Epikürcüleri hedef alan şu ifadeleri kullanır:

O halde uyumsuz şeyleri birleştirmekten ve hazzı erdemle bir araya getirmekten vazgeçsinler, zira bu kusur yüzünden en kötü insanlara dalkavukluk yapıyorlar. Kendisini hazlara kaptıran, sürekli geçiren sarhoş biri haz içinde yaşadığını bildiği için aynı zamanda erdemli olduğuna da inanır, zira hazzın erdemden ayrılmayacağını duymuştur, sonra kendi kusurlarına bilgelik adını verir ve saklaması gerekeni açığa vurur. (2019b: 17-18)

Kısacası, Stoacılara göre haz bizi yoldan çıkarıp mutsuzluğa sürüklediği için onu her ne pahasına olursa olsun terk etmek ve her türlü gerilime göğüs gererek insan doğasının temsilcisi olan akla tabi olmak aynı zamanda doğaya uymak ve kadere razı olmak anlamına gelmekteydi. Onların savunduğu bu felsefe her türlü gerilime rağmen erdemlere uygun davranmayı öncelediği için aynı zamanda tam anlamıyla bir irade felsefesidir. Bu felsefenin sonunda hazza yenik düşmeyen ve onun sebep olduğu gerilimi yaşamayan sağlam iradeli bir birey ortaya çıkacaktır.

Geçici olan hazlar insanı mutlu etmeyeceğine göre bireyin kendisini sıkıntıya sokmasına rağmen birçok gereksiniminden vazgeçmesi ya da en aza indirmesi gerekecektir. Bu onun aklını haz ve arzuların baskısından koruyarak, daha sağlıklı kararlar almasını mümkün kılacaktır. Kısacası kişi bir ihtiyacını karşılamak istediğinde ya da bir arzusunu gerçekleştirmek istediğinde buna engel olmak ya da bu isteği asgari düzeyde karşılamak için ruhunun eğitilmesi; bedeninin bu gerilim ve streslerle baş edebilmesi için hazırlanması gerekmektedir. Bu yönüyle ortaya çıkacak olan eğitim de tam olarak bir irade eğitimidir. Bu yüzden hazlardan kaçınmak sadece hazların kötü olduğuna kanaat getirmekle olmaz; sabırla uzun yıllar sürecek bir eğitim ve alışma süreci gerektirir. Bunun en garanti yolu da akla uygun olan ve insanların uzun yıllardır üzerinde uzlaştığı erdemleri kazanmaktan geçer. Bu sayede belirsiz bir hayata değil; ölçülü bir hayata yönelmek, azla yetinmek ve mümkün olduğunca dünya nimetlerinden el etek çekmek Roma Stoacılarının ortak yönelimini temsil eder. Ancak bu onların tümünde Epiktetos'ta olduğu gibi dünya malı ve mülküne hiç malik olmamak şeklinde değil de bunlara malik olsa bile bunların baskı ve ayartıcılığından haberdar olarak yaşamak ve özgürce eylemek şeklinde gerçekleşecektir.

Bütün bunları göze almak ve hazzın ayartıcı gücüne karşı idmanlı olmak için de insanın kendisinin; dünya nimetleri, mal ve makam gibi arzu ve istekleri en aza

indirecek bir ruh terbiyesi süreci yaşaması gerekecektir. İşte Stoacılar için asketizm bu sebepten gereklidir. Bu yüzden insanların bu mücadeleyi kime karşı yapmak istediğini ve tam olarak ne elde etmek istediğini iyice düşünüp tartması ve sonra kendini eğitmesi gerekir. Akla ve doğaya uygun hareket etmek insan için makul olandır ama kolay değildir. Hatta insan hazzı bir hayatı sanki akli bir hayat yaşıyor gibi de algılayabilir. Bütün bu hususları hesaba katan güçlü bir irade ortaya koymak gerektiğini savunan Epiktetos, insanın bu yetiştirme süreci sayesinde aslında kendi elinde olan arzuları kendi hükmü altında tutmayı başarabilir, diyecektir. Bunu başarabilen insanın boş yere tasa ve kaygıya kapılmasına da gerek kalmayacaktır, (2013: 131) çünkü o kişi tamamladığı bu eğitim süreci sayesinde gerilimsiz bir hayata kavuşmuş olacaktır. Nitekim bireyin bunu başarılabilmesi demek başta hazzın tazyiki ve arzuların kışkırtıcılığı yüzünden oluşan duygusal gerilimin bilinçli bir şekilde kontrol altına alınmış olması anlamına geldiği açıktır. Bu, ruh için bir nevi bilişsel bir tedavidir.

Stoacıların önerdiği bu hayat hiç kuşkusuz sıradan insanlar ve bilhassa hazzıylar açısından kabul edilemezdi çünkü böylesi bir inziva hayatı insana acı verecek ve onları hazzdan mahrum bırakacaktır. Bu yüzden onlar ister istemez asketik hayatın gerilimine dayanamayacakları için bu düşünceleri baştan reddedeceklerdir. Hâlbuki asketizm bu acının ve gerilimin sonunda yaşanacak mutluluğa odaklandığı için bu gerilimde sabırla kurtulan kimsenin manevi bir hazzı yaşayacağına baştan öngörmektedirler. Stoacılar göre ise Hazzcılık duygu üzerine inşa edildiği için duygunun anı, daha sonra yaşanacakları öngörerek önceden tasavvur etmesi mümkün değildir. Bu yüzden hazzcılar kısa da olsa en yakın olan, zevk kaynağı olan, hazzıya yönelirler. Seneca'ya göre Epikürcüleri hazzdan mahrum kalmaları dışında, üzen tek şey, ödül olarak elde edemedikleri hazzlardır. Onlar kötü şeyleri istemiş olmaktan değil ama boş yere istemiş olmaktan kendilerini özgün hissederler. (2019d: 87) Hâlbuki Roma Stoacılarının bütün çabası zamanın üç boyutlu yönünü birlikte değerlendirerek aklın holistik bakışına paralel bir hayat yaşamak ve hedonizme karşı direnmeyi mümkün kılan davranış kalıpları ve alışkanlıkları geliştirmektir.

Seneca'nın *Doğa Araştırmaları* kitabında, yukarıda bahsedilen gerilimin aslında asketik hayat yaşayan kimselerde değil bu konuda hazırlıksız olan ya da hazzıya teslim olan kimselerde görüleceği iddia edilmektedir. Ona göre insan, kendi tutkularıyla

dövüşmedikçe olağanüstü bir şey yapmış olamaz; çünkü neyin doğru neyin yanlış olduğunu ancak o zaman anlayabiliriz. Onun için İnsan kendini kontrol etmek zorundadır ve duygularına yenilmemelidir. Eğer yenilirse, artık ne alçakça yitirmiş olmaktan ne de yitirdiklerini daha alçakça bir yolla telafi etmek için hırsın kölesi olmaktan kurtulur. Bu insan şatafatlı bir hayat ve hırsın peşinde koşmasına rağmen birçok tehlikeden kaçınmış olsa bile şatafat için yöneldiği hırs yüzünden bir kriz (gerilim) yaşamaktan kurtulamaz. Hâlbuki insanın hayatını düzen içinde yürüteceği erdem, olağanüstü bir şeydir; hiçbir kötülüğe yer vermediği gibi ruhun dinginliğini sağladığı için insanın kaderindeki iyi olanı seçmesini de temin eder. (2018: 23, 24) Stoacılar göre erdemler birbirine bağlı olduğu için bireyler bir erdemi seçtiğinde aynı zamanda başka erdemleri de seçmiş olur ki bu hayatın bütünlüğünü düzene sokan ve ona huzur bahşeden bir durumdur. İnsanın gerilimi aşması da bu yolla sağlanmış olur.

Yukarıda geçtiği gibi, Roma Stoacılarının asketizm bağlamında şekillenen bu ortak yaklaşımı da aslında bir tür gerilim oluşturmaktadır ve onlar da bunun farkındadır. Fakat bu hazzan uzak yaşamının sebep olduğu geçici gerilim aynı zamanda iyi olana da yönelmiş olacağından akla ve doğaya uygun düşmektedir. Ancak onların asıl amacı geçici olan hazz yerine kalıcı olan erdeme ve onun sonucu olan mutluluğa yönelmektir. İşte asketizm onların gözünde bunun garantisi olarak görülmektedir. Seneca'ya göre, hazz bizim her tarafımızı sarsa; her kanalda bize aksa; hatta tatlı sözleriyle ruhumuzu yumuşatıp ve arka arkaya sıraladığı bu güzel sözlerle bizi yönlendirse bile, insan duygularına yenik düşmemeli ve dinginliğini bozmamalıdır. (2019b: 10)

İnsanların tadabileceği pek çok hazzın erdemlerle kıyaslandığında daha az çaba gerektirdiği ortadadır. Mesela, yemek yeme esnasında o yemeğin tadına varmak için ayrıca bir çaba harcamayız. Yani hazlar emeksiz ya da çok küçük emekle yaşanır ve hissedilir. İnsanın bazı davranışları yapmaktan zevk alması da hazların hemencecik hissedilmesi ile ilgilidir. Ancak bu hazların çoğu bedene bağlı geçici hazlar olduğundan insana ileri görüşlülük sağlayamazlar. Bu yüzden, hazların ve onların kökeninde olan arzu ve isteklerin insana ahlaki açıdan kılavuzluk etmeleri imkânsızdır. Bu yüzden ki bedene bağlı basit hazlar çoğunlukla bizi hayal kırıklığına uğratar, dolu ve tam bir tatmin sağlamazlar. Bu hazların zevk verme süreleri kısa ancak geride bıraktıkları tortuları sıkıntı verici ve huzur bozucu özellikleri sürekli.

Buna karşılık erdemleri elde etmek zor ve zahmetlidir. Ayrıca hazların bu olumsuz ve yıkıcı sonuçlarını fark etmek de kolay değildir. Mesela, Epiktetos’a göre, insanın arzuladığı şey hakkında hayal kırıklığına uğramaması ve kaçındığı arzusunun da gelip onu bulmaması için büyük bir çaba göstermesi şarttır. Ancak bu çok zor bir durumdur, güçlü bir irade gerektirir. Çünkü her ne kadar insan doğasına uygun olan akla bağlı hareket etmek olsa da hiç şüphesiz onda hazzı ve acıdan kaçınmaya yönelik çok güçlü bir eğilim de vardır. (2013: 271) Kısacası insanın doğasında var olanı gerçekleştirmesine mani olan eğilimlerle de mücadele etmesi gerekir.

Cicero’ya göre de insanın, hazzın bu yıkıcı yönüyle mücadele etmesi bir yana bu hazların yıkıcılığını fark etmesi bile zordur. Çünkü normalde doğru nitelik, insanın iyiye yönelmesi, kusurlu nitelik ise kötü olan davranışlara yönelmesi şeklinde gerçekleşir. Ancak insanları birbirinden ayıran asıl nitelik bu iyilik ve kötülüğe yönelme değil yönelme biçimleridir. Mesela hazda insanı ahlaksızlığa çeken bir yan olduğu herkesçe bilinir ama onda aynı zamanda iyiliğe benzeyen bir taraf da olduğu için insanlar çoğunlukla bu yanılgılarından dolayı hazzın tuzağına düşebilir. Bu tuzak o an insana çok tatlı geldiği için, iyi mi yoksa kötü mü bir sonuç olacağını kavraması kolay değildir. Çünkü hazzın hafifliği ve çekiciliği insana keyif vermektedir. (2019: 17) İşte burada bir başka dayanağa ihtiyaç vardır ki o da erdemdir. Bu yüzden Roma Stoacıları hazların bu yönüne özellikle dikkat çekmişler ve onların kalıcı mutluluğu engellediğini düşünmüşlerdir. Onlara göre bunu ortadan kaldıracak, insana kalıcı haz sağlayacak ve sonuçta onu mutlu kılacak davranış kalıpları ancak erdemler aracılığıyla elde edilebilir.

2.4. Erdemlerin Önemi ve Özgürlük

Erdem konusunda Sokrates’i takip eden Roma Stoacıları aynen onun gibi erdemin pratik yönüne dikkat çekmişler ve erdemi bilgi olarak kabul etmişlerdir. Ancak bu sıradan bir bilgi değil, bilgelik anlamında bilgidir. Bir insanın kendisini bilmesi demek bütün erdemlerin temelinde yer alan bilgelik sahibi olmak demektir. Çünkü Sokrates’e göre erdem tektir ve o da bilgeliğin kendisidir. Doğruluk, adalet, ölçülülük ve dindarlık gibi erdemler ise sadece bilgeliğin yansımalarıdır. İnsan olmanın bir gereği olarak her insanın istisnasız olarak bilmesi ve ona göre eylemesi gereken bu temel erdemler bu yönüyle insan doğasında var kabul edilmiştir. Stoacıların insan doğasına bu kadar vurgu yapmaları da Sokrates’in bu erdem anlayışı ile ilişkilidir. (Önal, 2006: 141)

Epiktetos’a göre akla uygun yaşamak ve erdemlere göre eylemesi için insanın bazı şeylerden tamamıyla vazgeçmesi gerekmektedir. Bu arada insan yaşanacak küçük talihsizlikler yüzünden yaşamının yönünü de değiştirmemelidir. Bunu yaparsak hem ilkelerimizden hem de erdemli davranışlarımızdan vazgeçmemiş oluruz. (2017: 8) Bu şekilde ilkeli davranmak ve hazzlara karşı direnmek aynı zamanda bizi özgürlüğe götürecek bir süreçtir. Nitekim Bakış’a göre Epiktetos burada erdem ile özgürlük arasında bir bağ kurmaktadır. Ona göre, bu şekilde, arzuladığı şeyi yapan, hayatını istediği gibi yaşayan, zorlamalara, engellemelere ya da herhangi bir güce bağımlı olmayan, eylem yönelimleri sınırlandırılmayan, arzuladıklarını elde eden ve kaçındıklarından uzak kalan kişiyi özgür birey olarak tanımlayabiliriz. (2015: 178) Stoacılar için huzur ve mutluluğun kaynağı özgürlüktür. Ancak onlarda özgürlük insanın her istediğini yapması değil, bir insan olarak bağımsız olması ve sorumluluk bilinciyle hareket etmesidir. Bu yüzden Epiktetos’a göre, hiçbir baskıyla, engelle, güçle karşılaşmayan; arzuladığına kavuşan ve kaçındığı şeylere maruz kalmayan insanın özgür olduğunu söyler. Bu bağlamda, insanın özgür olabilmesi için kendine bağlı olan şeyler dışında başka hiçbir şeye bağlanmaması gerekir. (2019: 30)

Aslında tüm Romalı Stoacılar için ortak olan bir özellik vardır ki burada özgürlük ile haz karşıtlığı birleşmiştir. O da insanın akli ile hareket ederek, nesnelerin görünümündeki o güzelliğe kendini kaptırmayarak, bedeni zevklere düşkün olmayarak, dünya hayatını yaşamasını sürdürmesidir. Zaten onlar için hazzın kışkırtıcı zevklerine karşı da dik durmak; ancak bu bağımsızlık ilkesine uymakla mümkündür. İnsan mutlu olmak için asla başkasına gereksinim duymayarak ve kendi mutluluğunu kendi imkânlarıyla elde ederek yani özgür yaşayarak sağlayabilir. Bütün Stoacıların piri sayılan Sinoplu Diogenes’in insanın kendi kendisine hükmetmesi ve doğasında bulunana dayanması hususunda aşağıdaki ifadeleri bu konuyu daha iyi aydınlatmaktadır. Onun şöyle dediği rivayet edilir:

Kendine söz geçirme, doğru akla uygun aşılmaz bir ruh durumudur ya da hazzlara alt olmama tutumudur. Dayanıklılık, dayanılacak, dayanılmayacak ve ne dayanılacak ne dayanılmayacak şeylere ilişkin bilgi ya da tutumdur. Kavrayış her durumda yapılması gerekeni bulma yetisidir. Doğru akıl da neyi, nasıl yapmakla düzgün davranıldığını görme bilgisidir. (Laertius, 2019: 332)

Roma Stoası filozoflarına göre, özgürlüğün başka bir açıklaması yine irade ile ilişkilidir. Mesela Epiktetos'a göre iyi ve kötü şeyleri yapmak veya yapmamak bizim elimizde olan bir şeydir (2015: 57). Onlara göre zaten iyi olana yönelmek hem doğanın yapısına hem de insan fitratına uygundur. Ayrıca her insan kendi aracılığıyla yapacağı her şeyi enine boyuna düşünmelidir. O düşünme sonucunda her şeyi iyice tartarak orta yolu bulmalı, yani her şeyde ölçülü davranmalıdır. Bunu yaparken özellikle insanın bedeni hazzardan uzak durarak kötü olana yönelmemesi gerekir. Aristoteles'in ifade ettiği gibi, çoğu kimse haz yüzünden yanılmaktadır. Çünkü haz iyi bir şey olmadığı halde onlara iyi görünür. İşte o zaman insanlar hoş olanı iyi diye kabul eder, acıdan da kötü diye kaçınırlar. (2018: 53)

Her şey neyin iyi, neyin kötü ve neyin önemsiz olduğunu anlamaya bağlıdır. Bunun için de doğru değerleri anlamak, davranışlarımızı kavradığımız değerlere göre biçimlendirmek gerekir. Ancak bizim bu çabalarımızı duygulanımlarımız (dürtüler, tutkular) engellemektedir. Bu yüzden önemsiz, değersiz ve kötü olan şeyler bize değerliymiş gibi görünür. İnsanın amacı, Stoacılara göre bu duygulanımlara karşı sürekli mücadele etmektir. Erdemlere ancak bunların tamamını aştığımızda ve ruhumuzu tutkulardan tamamen arındırdığımızda ulaşacağımız doğru davranış kıstaslarıdır. (Störig, 2013: 183) Marcus Aurelius, iyi olan insanın başına kolay kolay bir felaket gelmez ancak erdeme giden yol çetin olduğundan bu zorluklar insana bir felaket gibi görünür (akt. Günay, 2018: 145) diyerek, gerçek anlamda kötü ile kötü sanılan davranışların farkına işaret etmiştir.

Stoacılar insanların, hayatın amacını ve mutluluk yollarını arayarak en iyi olana ulaşacaklarını savunurlar. Böylece yaşamın amacı kötü olan hazzan, zevkten ve insan davranışlarını kötüye yöneltecek her tür iğrençlikten uzak durmaktır. Bu yolla insan ne her şeyi arzulayacak ne de kendine acı verecek birisi olacaktır. Bunlarda uzak durarak insan iyi olana yönelir, mutlu ve huzurlu bir yaşamı elde eder. Ancak insan erdeme akli ön planda tutarak ulaşacaktır. Kısacası insan iyi olana yönelerek, ahlaka uygun hareket ederek, doğanın koyduğu kanunlara uyarak hoşgörülü ve huzurlu bir hayat yaşayabilir. Seneca'ya göre insan bu yolları ararken kendisine dost edinir ve iyi olan bütün insanlar onun etrafına toplanır. Çünkü her ne kadar ilk bakışta erdem anlaşılmasa da asla

gizlenemez; tam aksine belirtilerini çevreye yayar ve layık olan herkes onu izlerinden tanır. (2019a: 92) Bu konunun önemini Aurelius ise şöyle dile getirir:

Ne zaman kendini keyiflendirmek istersen, birlikte yaşadığın insanların iyi niteliklerini aklına getir, örneğin birinin enerjisini, birinin ölçülülüğünü, birinin dürüstlüğünü ve bir başkasının başka bir özeliğini. Birlikte yaşadığın insanların karakterinde beliren erdemlerin görüntüleri kadar keyif veren hiçbir şey yoktur, hele ki mümkün olduğunca hepsi bir aradaysa. O halde bu erdemleri daim aklında tut. (2019c: 114)

Eğer bir insanın ilkeleri onu mutlu ediyorsa ve iyi olana yönlendirip, kötü olandan uzak tutuyorsa işte o zaman onların peşinden gidip doğru yolda olduğunu kanıtlayabilir. Bunun için gerekli olan tek şey öfke ve keder gibi duygulardan ve bireysel tutkulardan nasıl bağımsız olacağımızı bilmemizdir. “İnsanın bütün bu çabaları erdeme ulaşmak için savaşılmaması gerekli gören en yüksek tanrısal akıl veya öngörü çerçevesinde ele alınır.” (Özkan, 2018: 155) Burada erdemsiz davranışlar aynı zamanda akla aykırıdır iması ile karşılaşırız. Aurelius bu konuyu şu cümlede dile getirir: “Yüze yansıyan öfke, tam anlamıyla doğaya aykırıdır; sık sık olursa yüzün güzelliği gittikçe azalır, sonunda tümüyle yok olup gider, hiçbir zaman da yeniden canlandırılmaz. Bu nedenle, bundan, öfkenin usa aykırı olduğu sonucunu çıkarmaya çalış.” (2019a: 43) Bu bağlamda insan gerektiği gibi düşünmek istiyorsa ilk olarak kendi hakkında düşünmesi ve ilkeler koyması gerekir. Böylece o kendi ilkeleri peşinden gitme imkânı bulur. Bundan dolayı iradeden bağımsız olan yani bizim dışımızda gerçekleşen hiçbir şey irademize zarar veremez ve onu engelleyemez. İrademize ancak bize bağlı olan şeyler zarar verir. Ancak insanın kendisi kendini engelleyebilir. Ama kendimizi dış etkenlere bağlı tutarsak ve onlara göre hareket edersek işte o zaman kendi hayatımızdan hiçbir tat almayız ve mutlu olamayız. Bu yüzden kendimizi sürekli mutsuz hisseder ve irademize zarar vermeye başlarız. Çünkü mutlu olmak istiyorsak ilk olarak bu dış etkenlerden uzak durmamız gerekir. Böylece hiç kimse bizi herhangi bir şeyle tehdit edemez ve hiçbir şeyden alıkoyamaz. Aurelius bu hususu şu veciz ifadelerle özetler:

Her şeyden önce kaygılanma: çünkü her şey evrensel doğayla uyum içinde olur, çok geçmeden Hadrianus gibi Augustos gibi sen de bir hiç olacaksın. Bundan başka, önündeki soruna yönelt dikkatini ve dürüst bir insan olmanın görevin olduğunu anımsa; insan doğasının gerektirdiği şeyi

hiç duraksamadan, sana en doğru görünen biçimde yapman gerektiğini unutma; ama bunu sevecenlik ve alçakgönüllülükle, yapmacılığa kaçmadan yap. (2019b: 103)

Biz bütün kötülöklere karşı mücadele ettiğimiz sürece kendimizi her şeyden dizginleyerek, zihnimizi kötü şeylerden arındırarak ve erdemin koyduğu kurallara göre yaşayarak mutlu olabiliriz. Bu da insana sürekli olan mutluluğu verir. Epiktetosa göre, eğer bunları yapmaz isek işte o zaman yaşadığımız talihsizliklerden dolayı sadece kendimizi suçlu görmeli ve sorumlu tutmalıyız; başkasını değil. (2013: 289) Cicero'ya göre ise, insanın bu şekilde kendisini sorumlu tutması onun bedensel arzulara kapılmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü bizim başkalarından görüp sahip olmak için can atığımız şeyler bu arzu ve istekleri körüklemektedir. Bu durum ruh tenden ayrılıp bütün isteklerden, kıskançlıklardan, hasetlikten kurtulana kadar devam eder diyerek mutlak kurtuluşu içimize konan hakikat aşkında görür. (2014: 52)

Seneca'ya göre ise bilge veya bilgelik yolunda ilerleyen kişi sadece bedeni için değil aynı zamanda ruhu için de daha sağlıklı ve iyi olanı elde etmesi gerekir. Bu yüzden bilge kişi hazzlara karşı kendini daima koruyarak ve ruhen de kendini arındırarak iyi olana yönelmelidir. Ona göre, eğer bir kişi cellatların arasında yaşamak istemiyorsa o zaman meyhanelerin yanı başında da durmamalıdır. Çünkü o meyhanedeki cümbüşün sesi insanı haz ve zevke yöneltir, yine oradaki içecekler onu sarhoş eder ve her türlü kötülüğe yönlendirir. Böylece o kişi aklıyla değil duygularıyla hareket etmeye başlar. Bilge kişiye düşen, ahlaksızlığı teşvik eden her şeyden mümkün olduğunca uzak durmasıdır. İnsan kendi ruhunu katılaştırmalı ve onu şehvetin cazibesinden de iyice uzaklaştırmalıdır. (2019h: 40) Aynı konuda Cicero ise şunları söyler: “Ayrıca şehvet ve korku kadar keder, aşırı haz ve öfke gibi zihnin her bozukluğundan da kaçınılmalı, bu yapılırsa ancak tutarlılığı ve sağlamlığı sağlayan ruh dinginliğine ve selametine kavuşabilir.” (2018: 32)

Böylece Roma Stoacılarının öngördüğü ahlaklı insan için gerçek iyi ya da kötü olan şey hiçbir şekilde dünya nimetlerine ve başarılarla bağlanamaz. Bir insanın iç eğilimlerinin en iyi göstergesi erdemli veya erdemsiz eylemlerde bulunurken duyduğu haz ve acı duygusudur. Haz peşinde koşma ve acıdan kaçınma, erdemsiz eylemin ana sebebidir. (Ross, 2011: 302) Stoacıların bu görüşlerini yıllar sonra İbn Hazm'ın da teyit etmesi ilginçtir. O; ruhun bağımsızlığını nefsi kötü arzulardan, insan tabiatındaki öfke

duygusundan ve şehvi duyguların baskısından korumak suretiyle gerçekleştirebileceğini savunmuştur. (2015, 13-14) Böylelikle insan iyi olana yönelerek ve zihni en saf haline getirerek erdeme ulaşır. Nitekim bunu yapan bir kişi asla kötü olan hazları aklına getiremez. O geçici olanın değil sürekli olan mutluluğun peşinde koşmaya devam eder. Böylece zihin hiçbir kaygıya yer bırakmazken kötü duygulardan da arınmış olur ki bu netice itibariyle gerilimin son bulması demektir.

Cicero'ya göre, bir insan kendisine ne kadar çok güvenir, erdem ve bilgelikle ne kadar çok donanırsa artık hiçbir şeye gereksinim duymaz ve her şeyin kendinde bulunduğu kanaat getirmiş olur. (2017: 56) Bu yüzden de artık hiçbir kimse onu engelleyemez ve yolundan ayıramaz. O kişi artık hiçbir şey arzulamaz, duygularıyla hareket etmez ve doğal olarak da hazzın etkisinde kalmaz. Onun yaşamını tehdit edecek ne bir kimse ne de bir güç vardır. Epiktetos ise aynı bilgeyi; erdem konusunda zengin, zihni anlamda güzel, düşünce anlamında özgür olarak tanımlamaktadır. (2019: 58) Aurelius'a göre ise tutku ve arzularından arınmış olan zihin güçlü bir kaledir. Öyle ki, insanı her türlü kötü hazlara karşı koruyan ve içindeyken hiçbir şekilde saldırıya uğrayamayacağı bu kale onun tek güvencesidir. (2019c: 64) Böylelikle insanın sahip olduğu en değerli şeyin, kendisine ait olan ve ondan alınamayacak olan şeyi, yani doğru bir yaşama yönelme gücünü veren istençtir. İnsan kendi iradesi ile seçim yaptığında, bu gerçek anlamda ahlaki bir seçim ve ahlaki bir amaçtır. Bu, o bireyin tutkularını yönetecek güce sahip olduğunun ve neyin gerçekten değerli olduğunun açık bilgisidir. (Turan, 2014: 68-69)

Bedensel zevklerin insanda oluşturduğu tutku, gerçek bir kahırdır. O artık insanda bir alışkanlık haline gelmiştir. Ondan vazgeçmek ya zaman alır ya da imkânsız olur. Böylece her kim kendi şehvetini anımsayacak olursa aldığı zevkin hüznle sonuçlandığını da bilir. Eğer bu kimseler buna rağmen mutluluk yaşıyorlarsa onlar artık hazzın ve bedensel arzu ve isteklerin esiri olmuşlar demektir. (Boethius, 2015: 146) Stoacılar, bahse konu olan hazların geçici bir mutluluk olduğunu; bunun bedene sadece anlık haz sağladığını; eninde sonunda o kişiyi huzurdan ve gerçek mutluluktan mahrum edeceğini; çünkü insan doğasının bunu kabul etmeyeceğini savunmuşlardır.

Kısacası Stoacılar, insanın kendi içinde var olan ahlak ve adaleti her zaman kontrol altına alarak doğaya uygun hareket etmesi gerektiğini bireyi kaygı ve gerilimden

uzak tutacağına inandıkları bir ahlak öğretisi geliştirmişlerdir. Zaman zaman bu ahlak öğretileri öğüt verme şeklinde tutarlılıktan uzak ifadeler içerse de genel olarak ortak özellikler taşımaktadırlar. Marcus Aurelius'un belirttiği gibi, insanın içinde bulunan yönetici ilke hiçbir zaman kendi kendisine sorun yaratmaz, korku ve kaygıya ya da gerilime yol açmaz. Bu yönetici ilke aynı zamanda kendisi için hiçbir şeye gereksinim duymaz. (2019b: 92) Yani, acı ve haz, yönetici ilkeyi ele geçirmeye çalışırsa burada bir kriz doğar, demek istiyor. Hâlbuki yönetici ilke iyi olana yönelerek hiçbir şeyi tasma etmeden, hazzı kapılmadan huzuru aramaya devam ederse mutluluğu daim olacaktır. İşte Stoacıların insanlara kazandırmak istedikleri bu bilinçtir.

SONUÇ

Helenistik dönemin en önemli ve yaygın ahlak felsefelerinden biri olan Stoa felsefesinin temel kaynakları, Sokrates ve Sokrates takipçisi okullardan biri olan Kiniklerdir. Çeşitli dönemlere ayrılmasına ve söz konusu dönemlerdeki her bir filozofun kimi özgül farklılıklara sahip olmasına rağmen Stoa felsefesinin ortak niteliğinin, haz karşıtlığı ve erdemlerin yüceltilmesi olduğunu söyleyebiliriz. Felsefeyi insan felsefesi ve ahlak felsefesine indirgeyen Stoacılar doğal olarak teorik düşünceden çok pratik yaşam felsefesine yönelmişler ve başta hazcı yaşam tarzı olmak üzere, dünya malı ve mülküne önem vermeyen ve akla, doğaya ve erdemlere uygun yaşamayı benimseyen bir ortak düşünce geliştirmişlerdir.

Özellikle çalışma konumuz olan Roma Dönemi Stoacılarının oluşturduğu eserler genel olarak Stoa Felsefesi ve filozoflarının görüşlerini öğrenmemiz açısından çok önemlidir. Hemen hemen Stoaya ilişkin tüm bildiklerimizi bu dönem filozoflarına borçluyuz diyebiliriz. Bu Roma Stoacıları, insan fitratında doğaya ve kadere uygun olarak davranma eğilimi olduğunu; ancak bunun insandaki arzu ve isteklerin beslediği hazlar yüzünden engellendiğini savunmuşlardır. Bu yüzden, ağırlıklı olarak Epikürcü Hazcılar ile mücadele eden Stoacılar bunun yerine doğaya ve akla uygun davranarak erdemlere dayalı bir mutluluk öğretisi kurmuşlardır. Ancak eğilimlerin beslediği hazlarla mücadele etmenin zor olduğunu savunan Roma Stoacılarının bazılarında açık bazılarında ise ima yollu da olsa asketik bir hayat önerisi vardır. Bir tür nefis terbiyesi süreci ve ruhu disipline etme eğitimi olarak önerdikleri bu asketik hayatın en önemli özelliği, dünya malı ve mülkü ile makam, mevki ve ün gibi arzu ve istekleri besleyen hazzı reddetmesidir.

İşte tam bu noktada, insan doğasında var olan erdemlere uygun davranma gücünü harekete geçirmek için önerilen ve temel erdemlerle bezenmiş bir benlik oluşturacak bir ahlaki yaşam geliştirmişlerdir. Kısa süreli zevk ve hoşlanma sağlayan ancak insanların ileri görüşlülüğünü engelleyen hazzın insan için asla kılavuz olamayacağı kabulü bu filozofların ortak özelliklerinden biridir. Ayrıca onların bir tür haz olarak tanımladıkları acıdan kaçınmayı da erdemlere zarar veren ve insanların doğasına ve aklına uygun olanı seçmesini engelleyen bir yönelim olarak görmüşlerdir. Böylece onlar Aristoteles'te olduğu gibi mutluluk hedefine yönelik bir ahlak geliştirmek

yerine ödev bilinciyle hareket etmeyi temellendiren bir ahlak anlayışının ilk temellerini atmışlardır. Ancak mutluluk ve huzur onların reddettiği bir şey değil sadece önerdikleri hayatın ve ahlak anlayışının sonucunda ulaşılan bir mükâfattır. Kant'ın ahlak felsefesinde son şeklini alacak olan bu ödev ahlakı artık kaynağını insanın kendi iç varlığında bulacaktır.

Roma Stoacılarına göre hazcı yönelim kısa vadede mutluluk sağlasa bile uzun vadede hazza alışmış ya da acıdan kaçınma çabasını düstur edinmiş bu kişiler ciddi anlamda gerilim yaşamaktadırlar. Stoacılar buna karşılık, ne pahasına olursa olsun, mutluluğun duygulara bağlı hazlara değil, akla ve erdemlere bağlı bir yaşamın seçilmesiyle ve bu yaşamın öngördüğü davranışların ödev duygusuyla yerine getirilmesiyle sağlanacağı kanaatindedirler. Onların önerdiği bu hayat pratiği, ister istemez çileci bir alışma sürecini ve bunun sonunda erdemlere uygun davranma eğitimi gerektiriyordu. Onlar bu konudaki görüşlerini kendilerinden önce yaşamış olan Sokrates ile onun öğrencilerinin kurduğu Kiniklerden ödünç aldıkları erdem bilgidir anlayışına dayandırıyorlardı. Bu ahlak anlayışı dünya malına ve mülküne önem vermemek, hazların peşinde koşmamak ve erdemlere sıkı sıkıya bağlı bir hayat tarzı benimsemek biçiminde özetlenebilir. Bu yüzden, Roma Stoacıları için de aynen eski Stoacılar gibi insanın dünyaya köle olmaktan ve bedeninin istek ve arzularına tabi olmaktan kurtularak ruh sükûnetine ermesi en önemli amaçtır. Bu aynı zamanda onların özgürlük anlayışlarıdır. Kısacası onlar ahlak öğretilerinde erdemlerin yardımıyla duygulara değil akla dayanarak hareket etmeyi özgürlük ve ödev olarak görüyorlardı.

Stoacıların hemen hemen hepsi insana, huzurlu bir hayatı sürdürebilmek için kendini dış dünya arzularına karşı koruyacak asketik bir hayat öneriyorlardı. Çünkü onlara göre kişi, ancak duygularına esir düşmekten ya da onlara bağımlı kalmaktan kurtulursa mutlu ve huzurlu olabilecektir. Onlara göre, kendini sürekli dünya malına ve bedensel hazlara kaptıran insan, sürekli stresli bir hayat sürdürmek ve gerilim yaşamak zorunda kalacaktır. Hâlbuki kendi önerdikleri asketik hayatta ilk başta erdemleri alışkanlık haline getirene kadar bir gerilim yaşanabilir ancak erdemli hayata alıştıktan sonra bu kaygı ve gerilimlerden tamamen kurtulmak mümkündür. İşte Roma Stoasında asketizm ve hedonizm gerilimi ile kastettiğimiz budur.

Roma Stoacıları, doğaya uygun yaşayarak ve rasyonel olana yönelerek bir ahlak sistemi oluşturmaya çalışmış iseler de, bu konuda çok katı davranmamışlardır. Nitekim içinde yaşadıkları toplumda birçok şey onlara aykırı gelse bile düzeni korumak adına daima hoşgörölü olmayı öğütlemişlerdir. Bu da onların felsefesi açısından bir çelişki olarak göröllebilir. Bundan başka onların sistemli ve kendi içinde tutarlı, sıkı felsefe yapmak yerine; pratiğe yönelmeleri ve zaman zaman öğüt tarzında bir söylem geliştirmeleri de onların felsefelerine yöneltilecek eleştiri konularından biridir. Ancak onların bu samimi yaklaşımları, güçlü irade felsefeleri ve insan onuru ile erdemleri yüceltmeleri yönünde ortaya koydukları Ahlak felsefeleri mutsuzluk yaşayan ve ödev bilinci zayıf olan çağımız insanları için de pek çok yol gösterici ilkeler sunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akabik, C. A., (2019), *Stoacı Geleneğin Determinist Çizgisinde Seneca'nın Özgürlük Anlayışı*, (Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi), Bursa Uludağ Üniversitesi, Felsefe ABD, Bursa (Türkiye).
- Akdemir, M, (2016), *İnsan Felsefesi (Epiktetos ve Marcus Aurelius Örneği)*, (1. Basım), Sentez Yayıncılık, İstanbul.
- Aristoteles, (2018), *Nikomakhos'a Etik*, çev. Saffet Babür, (8. Basım), Bilgesu Yayınları, Ankara.
- Arslan, A. (2019), *İlkçağ Felsefe Tarihi 4, Helenistik Dönem Felsefesi; Epikürosçular, Stoacılar, Septikler*, (6. Basım), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Atayurt, F. U., (2001), *The Theory of Pathos in Stoicism (Stoacılıkta Pathos Teorisi)*, (Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi), Boğaziçi Üniversitesi, SBE, İstanbul (Türkiye).
- Aurelius, (2019a), *Yıldızların Örtüsü yoktur*, çev. Şadan Karadeniz, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Aurelius, (2019b), *Düşünceler*, çev. Şadan Karadeniz, 14.basım, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Aurelius, (2019c), *Hayat Kısa Mutlu Olmayı İhmal Etme*, çev. C. Cengiz Çevik, (2. Basım), Zeplin Kitap, İstanbul.
- Avar, A., (2019), *Son Dönem Stoa Felsefesinde Ölüm*, (Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi), Kocaeli Üniversitesi, Felsefe ABD, Kocaeli (Türkiye).
- Avcı, M, (2019) "Seneca Etiğinde Bilgi, Erdem ve Mutluluk İlişkisi", *Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölüm Dergisi*, S.10, ss.67-76.
- Aydın, A. (2011), *Felsefe Dünce Tarihi*, (6. Basım), Pegem Akademi, Ankara.
- Bakırcıoğlu, R., (2012), *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, Anı Yayıncılık, Ankara.
- Bakış, R., (2015), "Epiktetos'un Stoik Ontolojide İrade ve Özgürlüğe Yer Açma Çabası", *Turkish Studies*, C.10, S.10, ss.167-180.
- Baltaş, Z., ve A. Baltaş, (2013), *Stres ve Başa çıkma yolları*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Boethius, (2015), *Felsefenin tesellisi*, çev. Çiğdem Dürüşken, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Brun, J., (2018), *Stoa Felsefesi*, çev. Medar Atıcı, (6. Basım), İletişim Yayınları, İstanbul.

- Cevizci, A., (2005), *Felsefe Sözlüğü*, (6. Basım), Paradigma Yayıncılık, İstanbul.
- Cevizci, Ahmet, (2011), *Felsefe Tarihi*, (3. Basım), Say Yayınları, İstanbul.
- Cicero, (2014), *Ölüme Övgü*, çev. Cânâ Aksoy, (3. Basım), Sel Yayıncılık, İstanbul.
- Cicero, (2016), *Stoacıların paradoksları*, çev. Serap Gür Kalaycıoğulları, Ceyda Üstünel Keyinci, (2. Basım), İmge Kitabevi, Ankara.
- Cicero, (2017), *Her şey Bitmek İçin Başlar (Aforizmalar)*, çev. C. Cengiz Çevik, (3. Basım), Aylak Adam Yayınları, İstanbul.
- Cicero, (2017), *Yaşlı Cato veya Yaşlılık Üzerine*, çev. C. Cengiz Çevik, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Cicero, (2018), *Tanrıların doğası*, çev. Gül Özaktürk, Ü. Fato Telatar, Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- Cicero, (2018), *Yükümlülükler Üzerine*, çev. C. Cengiz Çevik, (5. Basım), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Cicero, (2019), *Dostluk Üzerine*, çev. C. Cengiz Çevik, (3. Basım), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Cicero, (2019), *Yasalar Üzerine*, çev. C. Cengiz Çevik, (5. Basım), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Çağlar, A. F., (2015), *Stoacı Oikeiosis Öğretisi*, (Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi), İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Felsefe ABD, İstanbul (Türkiye).
- Çağlar, A. F., (2019), *Yaşamın Amacı Olarak Yaşama (insan davranışlarını Belirleyen Birincil Güdüye Dair)*, Ketebe Yayınları, İstanbul.
- Çapak, İ., (2011) *Stoa Mantığı ve Farabi'ye Etkisi*, (2. Basım), Araştırma Yayınları, Ankara.
- Doğan, Selahattin (2016), *Marcus Aurelius'un Felsefesi*, (Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi, Felsefe ABD, Isparta (Türkiye).
- Duran, E., (2018), *David Hume'un Ahlak Anlayışını stoacı Okuma olanağı*, (Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Felsefe ABD, Ankara (Türkiye).
- Epiktetos, (1989), *Düşünceler ve Sohbetler*, çev. Burhan Toprak, M.E.B. Yayınları, İstanbul.
- Epiktetos, (2013), *Söylevler*, çev. Birdal Akar, (2. Basım), Divan Kitap, Ankara.
- Epiktetos, (2015), *Düşünceler*, Mehmet Önal, Epiktetos'un Mutluluk Öğretisi, Nasıl Mutlu Olabilirim? içinde, Bilsam Yayınları, Malatya.

- Epiktetos, (2017), *İçsel Huzur İyi Yaşamın Kapısını Açar*, çev. Cengiz erengil, (5. Basım), Beta Yayıncılık, İstanbul.
- Epiktetos, (2019), *Söylevler*, çev. Yahya Kurtkaya, Şule Yayınları, İstanbul.
- Epiktetos, (2019), *Enkheiridion*, çev. C. Cengiz Çevik, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Erkızan, H. N. ve, Çüçen, A. K., (2013), *Felsefe Tarihi I (Antik Çağ ve Orta Çağ Felsefe Tarihi)* Sentez Yayınları, İstanbul.
- Ertürk, B., (2007), *Son Dönem Stoa Felsefesinde Ahlak*, (Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Felsefe ABD, Ankara (Türkiye).
- Gökberk, M., (2016), *Felsefe Tarihi*, (28. Basım), Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Güçlü, A., vd., (2003), *Felsefe Sözlüğü*, (2. Basım), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- Günay, M., (1994) *Seneca'nın 'İnayet Üzerine' Adlı Eserinin İncelenmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Tarihi ABD, İzmir (Türkiye).
- Günay, M., (2018), "İnayet Düşüncesinin Tarihsel Serüveni: Herakleitos'tan Seneca'ya", *Özne Felsefe Bilim ve Sanat Yazıları / Stoa Felsefesi*, S. 29, ss.133-148.
- Hançerlioğlu, O., (2000), *Dünya İnançları Sözlüğü*, (3. Basım), Remzi Kitabevi, İstanbul.
- İşıldak, M., (1996), *Seneca'nın Ahlak Felsefesinin ve 'Ruh Dinginliği' Adlı Eserinin İncelenmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Tarihi ABD, İzmir (Türkiye).
- İbn Hazm, (2015), *Ahlak ve Davranış Tarzları Nefislerdeki Ahlaki Hastalıkların Tedavisi*, çev. Mustafa Çağrı, (2. Basım), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Jones, W. T., (2006) *Klasik Düşünce Batı Felsefesi Tarihi*, çev. Hakkı Hünler, Cilt:1, Paradigma Yayınları, İstanbul.
- Kahveci, H., (2015), *Virtuous Life and Happiness in Epictetus, Socrates and Stoicism*, (Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi), Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Felsefe ABD, Ankara (Türkiye).
- Kaya, Y., (2014), *Mutluluk Öğretisi Bağlamında Stoa Felsefesi*, (Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi), İnönü Üniversitesi, Felsefe ABD, Malatya (Türkiye).
- Kılıç, Nuran (2008), *Marcus Aurelius'un Ahlak ve Siyaset Felsefesine Bir Bakış*, (Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Felsefe ABD, Erzurum (Türkiye).

- Laertios, D., (2019), *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, çev. Candan Şentuna, (8. Basım), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Lenoir, F., (2016), *Mutluluk Üstüne Felsefî Bir Yolculuk*, çev. Atakan Altınörs, (2. Basım), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Molacı, M., (2018), *Güncel Bir İmkân Olarak Stoa Ontolojisi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Felsefe ABD, Ankara (Türkiye).
- Molacı, M., (2020), “Stoa Felsefesinde ‘Doğaya Uygun Yaşama’nın Anlamı” *FLSF*, S. 29, ss.201-218.
- Önal, M., (2006), “Sokrates’e Göre Erdem ve Erdem Eğitimi”, *Felsefe Dünyası*, S. 44, ss.133-145.
- Önal, M., (2012), “Kötülük Problemine Epiktetos’un Mutluluk Öğretisiyle Bakmak” *Felsefe Dünyası*, S. 56. ss.126-146.
- Önal, M., (2015), *Epiktetos’un Mutluluk Öğretisi, Nasıl Mutlu Olabilirim?* Bilsam Yayınları, Malatya.
- Önal, Mehmet, Sedat Çapkın, (2020), “Türkçede Stoa Felsefesi Literatürü”, *Özne Felsefe Bilim ve Sanat Yazıları/Anarşizm* S. 32, ss. 651- 678.
- Öner, N., (1988), *Stress ve Dini inanç*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Özkan, C. İ., (2018), “Seneca’nın Stoacı Ontolojisi Bağlamında Kötülük Sorununun Nedenselliği”, *Özne Felsefe Bilim ve Sanat Yazıları / Stoa Felsefesi*, S. 29, ss.149-158.
- Öztürk, F. (2018), “Geç Dönem Stoacılarının Etik Anlayışı İle Kant’ın Deontolojisinin Karşılaştırması”, *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C.7, S.2, ss.17-24.
- Paksüt, F. (1971), *Seneca’da Ahlak Görüşü- Zevk Anlayışı*, Ulusal Basımevi, Ankara.
- Pattabanoğlu, F. Z., (2015), “İslam Filozoflarının Ölüm Hakkındaki Düşüncelerinde Stoacı Filozofların Etkisi”, (Güz Dönemi), *Akev Akademi Dergisi*, S. 64, ss.73-90.
- Peters, F. E., (2004), *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü* çev. Hakkı Hünler, Paradigma Yayınları, İstanbul.
- Ross, D. (2011), *Aristoteles*, çev. Ahmet Arslan, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul.
- Schopenhauer, A., (2015), *Yaşam Bilgeliği Üzerine Aforizmalar*, çev. Firuzan Gürbüz, 1. Basım, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Seneca, (2014), *Tanrısal Öngörü*, çev. Çiğdem Dürüşken, Alfa Yayınları, İstanbul.

- Seneca, (2018), *Doğa Araştırmaları*, çev. C. Cengiz Çevik, (2. Basım), Jaguar Kitap, İstanbul.
- Seneca, (2019a), *Hoşgörü Üzerine & Ruh Dinginliği Üzerine*, çev. Bedia Demiriş, (3. Basım), Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- Seneca, (2019b), *Mutlu Yaşam Üzerine & Yaşamın Kısıtlılığı Üzerine*, çev. C. Cengiz Çevik, (4. Basım), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Seneca, (2019c), *Ahlak Mektupları*, çev. Türkân Uzel, (3. Basım), Jaguar Kitap, İstanbul.
- Seneca, (2019d), *Bilgenin Sarsılmazlığı Üzerine & İnziya Üzerine*, çev. C. Cengiz Çevik, (3. Basım), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Seneca, (2019h), *İşsizliğe Övgü*, çev. Berna Günen, Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul.
- Skirbekk, G. ve N. Gilje, (2013), *Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*, çev. Emrah Akbaş ve Şule Mutlu, (5. Basım), Kesit Yayınları, İstanbul.
- Störig, H. J., (2013), *Vedalaradan Tractatus'a Dünya Felsefe Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli, (2. Basım), Say Yayınları, İstanbul.
- Sururi, A., (2005), *Self-Love and Self-Deception in Seneca, the Stoic*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Orta Doğu Teknik Üniversitesinde, Felsefe ABD, Ankara (Türkiye).
- Turan, H., (2014) "Epiktetos'un Bilgeliliği", *Hierapolisli Bir Filozof Epiktetos* (Yayına Hazırlayanlar, H. Haluk Erdem- Mustafa Günay), Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, ss.67-73.
- Turan, M., (1989), *Tarihsel Süreç İçinde Stoa Felsefesi*, (Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, SBE, İstanbul (Türkiye).
- Weber, A., (1998), *Felsefe Tarihi*, çev. H. Vehbi Eralp, (5. Basım), Sosyal Yayınlar, İstanbul.
- Yaman, S. B., (2019), *Geç Dönem Felsefesinde Kötülük Problemi*, (Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Felsefe ABD, Van (Türkiye).
- Yırcalı, G., (2007), *Stoacılıkta Yazgı ve Ahlaki Sorumluluk*, (Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi), Boğaziçi Üniversitesi, Felsefe, ABD, İstanbul (Türkiye).